VIII СИНИФДӘ „ССРИ-нин ГЫСА ИГТИСАДИ-ҸОҒРАФИ ИҸМАЛЫ“ ҮЗРӘ ДӘРСЛӘРИН ТӘШКИЛИ ҺАГГЫНДА

М. ЗҮЛФҮГАРОВ, Н. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ

Ҹоғрафија програмында VIII синифдә «ССРИ-нин гыса игтисади-ҹоғрафи иҹмалы» адлы бөјүк бир бәһсин (27 саат) кечилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Лакин чох тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу бәһс үзрә Ј. Л. Шуваловун тәртиб етдији дәрс вәсаитинин[1] Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едилиб мәктәбләрә чатдырылмасы һәлә дә ләнҝидилир. Демәли, кечән ил олдуғу кими, бу ил дә мүәллимләримиз һәмин бәһси дәрсликсиз тәдрис етмәли олаҹаглар. Дәрслијин олмамасы, шүбһәсиз ки, тәдрис просесиндә бөјүк чәтинлик төрәдир. Бу чәтинлији гисмән дә олса арадан галдырмаг ишиндә мүәллимләрә көмәк етмәк мәгсәди илә һәмин бәһс үзрә һәр бир дәрсин мәзмуну вә тәшкили һаггында јығҹам мә'лумат вермәји лазым билирик.

Бунунла јанашы, Н. И. Лјаликовун «ССРИ игтисади ҹоғрафијасы» дәрслијинин 1962-ҹи ил нәшрини әлдә едиб орада бу бәһсә аид верилән мәтндән, схемләрдән, диаграм вә ҹәдвәлләрдән, һәмчинин VII — VIII синифләрин ҹоғрафија атласындан истифадә едилмәсини мәсләһәт ҝөрүрүк. «ССРИ-нин гыса игтисади-ҹоғрафи иҹмалы» програмдакындан бир гәдәр фәргли олараг ашағыдакы шәкилдә планлашдырылыр:

I. Кириш мөвзулары (4 саат)

1-ҹи вә 2-ҹи дәрсләр —ССРИ халг тәсәррүфатынын үмуми иҹмалы.

3-ҹү дәрс —ССРИ-нин тәбии еһтијатлары.

4-ҹү дәрс —ССРИ-нин әмәк еһтијатлары.

II. ССРИ ағыр сәнајесинин ҹоғрафијасы (11 саат)

1-ҹи дәрс —ССРИ ағыр сәнајесинин үмуми характеристикасы.

2 — 5-ҹи дәрсләр — Енерҝетика.

6 вә 7-ҹи дәрсләр —Гара металлурҝија.

8-ҹи дәрс —Әлван металлурҝија.

9-ҹу дәрс —Машынгајырма.

10-ҹу дәрс —Кимја сәнајеси.

11-ҹи дәрс —Мешә сәнајеси.

III. ССРИ јүнҝүл вә јејинти сәнајеси (3 саат)

1-ҹи дәрс —Тохуҹулуг сәнајеси.

2-ҹи дәрс —Јејинти сәнајеси.

3-ҹү дәрс —Сәнаје ҹоғрафијасы үзрә верилмиш биликләрин тәкрары.

IV. ССРИ кәнд тәсәррүфатынын ҹоғрафијасы (4 саат)

1-ҹи дәрс —Кәнд тәсәррүфатынын үмуми характеристикасы.

2—3 -ҹү дәрсләр —Әкинчилијин ҹоғрафијасы.

4-ҹү дәрс —Һејвандарлығын ҹоғрафијасы.

V. ССРИ нәглијјатынын ҹоғрафијасы (4 саат)

1-ҹи дәрс —Нәглијјатын үмуми характеристикасы. Дәмирјол нәглијјаты.

2-ҹи дәрс —Чај нәглијјаты.

3-ҹү дәрс — Дәниз нәглијјаты.

4-ҹү дәрс —Нәглијјатын диҝәр нөвләри: бору-кәмәр нәглијјаты, автомобил вә һава нәглијјаты.

ТӘКРАР—1 саат

I. КИРИШ МӨВЗУЛАРЫ

Биринҹи дәрс —**ССРИ халг тәсәррүфатынын үмуми иҹмалы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. ССРИ дүнјада биринҹи вә ән бөјүк сосиалист дөвләтидир. 2. Әразисинин бөјүклүјүнә, әһалисинин сајына, инкишаф сәвијјәсинә ҝөрә дүнја дөвләтләри арасында ССРИ-нин тутдуғу јер. 3. Сосиалист тәсәррүфаты системинин капиталист тәсәррүфаты системиндән үстүнлүкләри. 4. ССРИ халг тәсәррүфатынын гурулушу.

Бу мөвзу үзрә биринҹи дәрс јени билик верән дәрс кими гурулур. Белә ки, мүәллим кечән дәрси (Орта Асија) сорушмадан билаваситә јени бәһсин—«ССРИ-нин гыса игтисади-ҹоғрафи иҹмалы»нын башландығыны синфә хәбәр верир вә кечиләҹәк ири мөвзулары шаҝирдләрә билдирир. Бунунла да бәһсин үмуми ардыҹыллығы һаггында шаҝирдләрдә илкин тәсәввүр јарадыр. Сонра о, шаҝирдләри дәрсин шәрһ едилмә планы илә мәзмунда ҝөстәрилән ардыҹыллыгла таныш едир. (Дәрс китабы олмадығындан бу заман ајры-ајры мөвзуларын гыса мәзмунуну—планыны шаҝирдләрә гејд етдирмәк мәсләһәтдир.)

Даһа сонра мүәллим изаһата башлајыб ҝөстәрир ки, Совет Иттифагы дүнјада биринҹи вә ән бөјүк сосиализм өлкәсидир. Әразисинин бөјүклүјүнә ҝөрә (22.402 мин *кв км)* дүнјада биринҹи, әһалисинин сајына ҝөрә Чиндән вә Һиндистандан сонра үчүнҹү (230 милјон нәфәр) јер тутур. Совет Иттифагы дүнјанын ән ҝүҹлү вә ән чох инкишаф етмиш өлкәләриндән биридир. Сәнаје мәһсулунун һәҹминә ҝөрә о, дүнјада икинҹи јери тутур. Совет Иттифагы һазырда Авропа вә Асијанын сосиалист өлкәләринә (мүәллим бунлары хәритәдә ҝөстәрир), һабелә мүстәмләкә зүлмүндән хилас олмуш Асија вә Африканын бир чох өлкәләринә (мәсәлән, Һиндистана, Бирмаја, Бирләшмиш Әрәб Республикасына, Әлҹәзаирә вә с.) тәмәннасыз игтисади јардым ҝөстәрир.

Совет дөвләтинин техники вә малијјә јардымы, совет мүтәхәссисләринин билаваситә јахындан көмәји илә бу өлкәләрдә милли сәнајенин әсасы гојулур. Бүтүн бунлардан сонра мүәллим сосиалист тәсәррүфат системинин капиталист тәсәррүфат системиндән бөјүк үстүнлүкләрини конкрет мисаллар әсасында изаһ едәрәк, сосиалист системинин ҝетдикҹә ҝүҹләндијини, ҝәләҹәк дүнјанын сосиализм дүнјасы олаҹағы мәсәләсини әсаслы дәлилләрлә, инандырыҹы шәкилдә шәрһ едир.

ССРИ халг тәсәррүфатынын гурулушу һаггында мә'лумат верәркән мүәллим гејд едир ки, Октјабр ингилабындан әввәл Русија ҝеридә галмыш аграр өлкәси иди; милли ҝәлирин һәр нәфәрә дүшән мигдарына ҝөрә о, АБШ, Инҝилтәрә, Франса вә Алманијадан чох-чох ҝери галырды. 1962-ҹи илдә, јә'ни 45 ил әрзиндә Совет Иттифагынын милли ҝәлири 27 дәфә артмышдыр. 1963-ҹү илдә сәнаје истеһсалынын һәҹми ингилабдан әввәлкинә нисбәтән 52 дәфә чохалмышдыр. Беләликлә, мүәллим өз изаһатыны Н. И. Лјаликовун дәрслијиндә верилән 1-ҹи, 2-ҹи, 3-ҹү диаграмларын тәһлили илә гуртарыр.

Икинҹи дәрс — **ССРИ халг тәсәррүфатынын үмуми иҹмалы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Сосиалист истеһсалынын јерләшдирилмәси принсипләри. 2. ССРИ-дә истеһсалын јерләшдирилмәсиндә әсас ирәлиләмәләр. 3. ССРИ-нин әсас игтисади вәзифәси.

---

[1] Ј. Л. Шувалов, Економическаја ҝеографија СССР, «Просвешеније» нәшријјаты, 1965.

Кечән дәрс онун мәзмунунда көстәрилән суаллар үзрә сорушулдугдан сонра мүәллим сосиалист истеһсалынын јерләшдирилмәси принсипләринин изаһына башлајыр. Бу принсипләрдән башлычасы истеһсалын хаммал вә енержи мәнбәләринә, истеһлак рајонларына јахынлашдырылмасы принсипидир. Мәсәлән, гара металлуркија мәркәзләринин дәмир филизи вә даш көмүр јатагларына, нефт машынгајырма сәнајеси мүәссисәләринин нефт рајонларына, ун үјүдән мүәссисәләрин истеһлак рајонларына јахынлашдырылмасы вә с. сосиалист истеһсалынын јерләшдирилмәсиндә ән мүһүм шәртләрдәндир.

Истеһсалын јерләшдирилмәсиндә нәзәрә алынан принсипләрдән бири дә истеһсалын өлкәнин ајры-ајры игтисади рајонлары үзрә дүзкүн ихтисаслашдырылмасы вә комплексли инкишаф етдирилмәси принсипидир.

ССРИ-дә истеһсалын јерләшдирилмәсиндә нәзәрә алынан принсипләрин бири дә кечмишдә керидә галмыш милли рајонларда сәнајенин даһа сүр'әтлә инкишаф етдирилмәсидир. Бунунла јанашы, һазырда өлкәмизин шәрг рајонлары (Шәрги Сибир вә Узаг Шәрг) зәнкин тәбии еһтијатлар әсасында бөјүк сүр'әтлә сәнајеләшдирилир.

Мүәллим көстәрдији принсипләри хәритә үзрә изаһ едир вә онларын һәр биринә аид конкрет мисал кәтирир. О, дәрси ССРИ-нин әсас игтисади вәзифәсинин (коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, әмәк мәһсулдарлығынын чошгун инкишафы, әһалинин мадди вәзијјәтинин даһа да јахшылашдырылмасы вә с.) шәрһи илә гуртарыр.

Үчүнчү дәрс — **ССРИ-нин тәбии еһтијатлары.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Тәбии еһтијат анлајышынын изаһы. 2. Тәбии еһтијатларын игтисади-чоғрафи нөгтеји-нәзәрдән гијмәтләндирилмәси. 3. ССРИ-нин торпаг фонду. 4. Мешә еһтијатлары.

Кечән дәрси сорушдугдан сонра мүәллим јени дәрсин мөвзусуну е'лан едәрәк, әввәлчә тәбии еһтијат анлајышыны (фајдалы газынтылар, кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаглар, битки өртүјү, һејванлар аләми, чајлар, көлләр вә с.) изаһ едир.

Даһа сонра мүәллим гејд едир ки, тәбии шәраит вә тәбии еһтијатлар тәсәррүфатын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир. Мәсәлән, әлверишли олмајан иглим шәраити, торпаг өртүјүнүн мүнбит олмамасы, фајдалы газынты еһтијатынын азлығы, ја һеч олмамасы тәсәррүфатын инкишафыны ләнкидир. Бунун әксинә олараг, әлверишли иглим шәраити, мүнбит торпаг өртүјү, фајдалы газынты јатагларынын зәнкинлији тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрә биләр. Лакин тәбии шәраит вә тәбии еһтијатлар тәсәррүфатын инкишафына һәлледичи тә'сир көстәрмир. Бурада һәлледичи рол инсана мәхсусдур. Мүасир истеһсал васитәләри илә силаһланмыш инсан тәбиәти истәдији истигамәтдә дәјишдирә билир вә с. Хүсусилә тәсәррүфатын планлы инкишаф етдирилдији сосиализм шәраитиндә инсан тәбиәтә даһа күчлү тә'сир көстәрир. Сөһбәтин бу јериндә мүәллим совет адамларынын тәбиәти дәјишдирмәк саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләриндән јерли мисаллар (батаглыгларын гурудулмасы, сукварма каналларынын чәкилмәси вә с.) көстәрир.

Тәбии еһтијатларын игтисади-чоғрафи нөгтеји-нәзәрдән гијмәтләндирилмәсиндән данышаркән өлкәмиздә олан ән бөјүк дәмир филизи, даш көмүр, нефт, газ, мис вә с. јатаглары шакирдләрин өзләринин хәритә вә атласда тапмасыны тәшкил едир, өзү исә бу јатагларын чоғрафи мөвге е'тибары илә үстүнлүкләрини вә сәнаје еһтијатларыны ајдынлашдырыр.

Торпаг еһтијатлары ССРИ-нин тәбии зоналар хәритәси вә VII—VIII синиф атласынын 6—7-чи сәһифәси үзрә шәрһ едилир. Шакирдләрин диггәти хүсусилә гаратoрпаг саһәләр үзәриндә чәмләшдирилир. Мә'лумдур ки, ССРИ әразисинин 27 фаизини кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаглар тәшкил едир. ССРИ-дә әкинә јарарлы торпагларын үмуми саһәси (әразинин 11 фаизи) бүтүн Гәрби Авропа дөвләтләринин әразисинә бәрабәрдир.

ССРИ әразисинин 38 фаизи мешә вә коллуглардан, 35 фаизи исә кәнд тәсәррүфатына јарарсыз (батаглыг, шоранлыг, гумлуг, чынгыллыг, гајалыг вә с.) саһәләрдир. Беләликлә, мүәллим торпаг фонду һаггында шакирдләрә вердији изаһатыны Совет һакимијјәти дөврүндә өлкәмиздә әкин саһәләринин шәргә вә шимала доғру ирәлиләмәсини хәритә үзрә шәрһ етмәклә гуртарыр.

ССРИ-нин мешә өртүјү һаггындакы сөһбәт дә тәбии зоналар хәритәси үзрә гурулур. Мүәллим гејд едир ки, ССРИ әразисинин үчдә бир һиссәсини мешәләр тутур. Бу да бүтүн дүнја мешә өртүјүнүн бешдә бир һиссәсини тәшкил едир. ССРИ мешәләринин бешдә дөрд һиссәсини көзәл тикинти материалы верән ијнәјарпаглы мешәләр тәшкил едир. Гарышыг вә енлијарпаглы мешәләрдә, һабелә Карпат вә Гафгаз мешәләриндә мебел сәнајеси үчүн гијмәтли одунчаг верән ағач нөвләри битир.

Дәрс ССРИ-нин торпаг-битки өртүјүнүн тәбии зоналар хәритәси үзрә тәкрары илә тамамланыр.

Дөрдүнчү дәрс — **ССРИ-нин әмәк еһтијатлары.**

Дәрсин мәзмуну: 1. ССРИ әһалисинин сајы, милли тәркиби вә јерләшмәси. Шәһәр вә кәнд әһалиси. 2. Инсанлар чәмијјәтин башлыча мәһсулдар гүввәсидир. 3. Әмәк еһтијатлары анлајышы. 4. ССРИ-дә әмәјин енержи илә силаһландырылмасы.

Јени дәрсин изаһы ССРИ чоғрафијасы атласынын әһали хәритәләринин охунушу үзрә чалышмаларын тәшкили илә башланыр. Бу чалышмалары тамамлајараг мүәллим гејд едир ки, совет дөврүндә өлкәмиз сүр'әтлә сәнајеләшдирилдијинә көрә фәһлә вә гуллугчуларын, һабелә шәһәр әһалисинин мигдары да артмышдыр. Белә ки, 1962-чи илдә ССРИ әһалисинин дөрддә үчүнү фәһләләр, гуллугчулар вә онларын аилә үзвләри, дөрддә бирини исә колхозчу кәндлиләр, кустарлар вә онларын аилә үзвләри тәшкил етмишдир. ССРИ әһалисинин јарыдан чоху (1962-чи илдә—52 фаизи) шәһәрләрдә јашајыр. Һалбуки 1913-чү илдә чар Русијасы әһалисинин 82 фаизи кәндләрдә, јалныз 18 фаизи шәһәрләрдә јашајырды. Бурадача Совет һакимијјәти дөврүндә јарадылмыш јени сосиалист шәһәрләринин ады (Магнитогорск, Комсомолск-Амур, Сумгајыт, Минкәчевир вә с.) чәкилир вә онлар хәритәдә көстәрилир.

Дәрсдә габарыг шәкилдә гејд едилмәлидир ки, өлкәнин әһалиси онун ән гијмәтли сәрвәтидир, әвәзсиз варидатыдыр. Мүәјјән истеһсал тәчрүбәсинә вә әмәк вәрдишләринә малик олан инсанлар чәмијјәтин мадди вә мә'нәви сәрвәтләринин јарадычысыдыр, әсас мәһсулдар гүввәсидир.

Мә'лумдур ки, истеһсалатда һамы дејил, јалныз әмәк габилијјәтли шәхсләр (16 јашдан 55 јашадәк гадынлар, 60 јашадәк кишиләр) чалышырлар ки, бунлар да өлкәнин әсас әмәк еһтијатларыны тәшкил едирләр. Бундан әлавә, истеһсалда аз мигдарда да олса, бә'зи пенсијачылар, әлилләр вә јенијетмәләр дә иштирак едирләр. Әсас әмәк еһтијатлары илә бунлар бирликдә өлкәнин үмуми әмәк еһтијатларыны тәшкил едирләр. Һазырда ССРИ-нин үмуми әмәк еһтијатлары 140 милјон нәфәрдән чохдур.

Сонра мүәллим тәсәррүфатын инкишафы, јерләшдирилмәси вә ихтисаслашдырылмасында әмәк еһтијатларынын, әһалинин әмәк вәрдишләри вә истеһсал тәчрүбәсинин әһәмијјәтини шәрһ едир.

Шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр ки, әһалиси сых олан рајонларда чох әмәк тәләб едән саһәләр (мәсәлән, дәгиг машынгајырма, електротехника, үзүмчүлүк, памбыгчылыг вә с.), әһалиси сејрәк олан рајонларда исә әлверишли тәбии еһтијатлардан истифадә едәрәк аз әмәк вә чох енержи тәләб едән саһәләр (мәсәлән, Сибирдә енеркетика, металлуркија) инкишаф етдирилир.

Ахырда ССРИ-дә әмәјин енержи илә силаһландырылмасы вә шәрг рајонларынын истифадәјә верилмәсиндә әмәк еһтијатларына олан бөјүк тәләбат ашағыдакы кими шәрһ олунур.

Белә ки, өлкәмиздә сүр'әтлә инкишаф едән халг тәсәррүфаты илдән-илә даһа бөјүк мигдарда ишчи гүввәси тәләб едир. Һалбуки ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишаф сүр'әти, әһалисинин тәбии артым сүр'әтиндән бир нечә дәфә бөјүкдүр. Буна көрә дә истеһсалын сүр'әтли инкишафыны тә'мин етмәк үчүн әмәјин енержи илә силаһландырылмасыны артырмаг, бунунла да әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк башлыча шәртләрдән биридир.

Әмәјин енержи илә силаһландырылмасы истеһсалатда сәрф олунан механики вә електрик енержисинин мигдарынын бурада чалышан ишчиләрин сајына олан нисбәти илә өлчүлүр. Енержи сәрфи чохалдыгча әмәјин енержи илә силаһландырылмасы вә мәһсулдарлығы да јүксәк олур. Нәтичәдә ејни вахт әрзиндә ејни мигдарда ишчи даһа чох мәһсул истеһсал едир.

ССРИ-нин әһалиси сејрәк олан шәрг рајонларында әмәјин енержи илә силаһландырылмасынын даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә ки, өлкәмизин Авропа һиссәсиндән Газахыстан вә Сибир тикинтиләринә, мүәссисәләринә һәр ил он минләрлә кәнч ишчи кәлирсә дә, бурада ишчи гүввәсинә олан тәләбат там өдәнилмир. Одур ки, һәмин рајонларда әмәк еһтијатларына олан тәләбаты азалтмаг үчүн әмәјин енержи илә силаһланмасыны даһа да кенишләндирмәк зәруридир. Ахырда мүәллим дәрси јени материалын мәнимсәнилмә дәрәчәсини мүәјјән едән јекун мүсаһибәси илә гуртарыр.

II. ССРИ АҒЫР СӘНАЈЕСИНИН ЧОҒРАФИЈАСЫ

Биринчи дәрс — **ССРИ-дә ағыр сәнајенин үмуми характеристикасы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. ССРИ-дә ағыр сәнајенин гурулушу (структуру). 2. ССРИ халг тәсәррүфатында ағыр сәнајенин инкишафына үстүнлүк верилмәси.

Мүәллим ССРИ халг тәсәррүфатынын гурулушу (структуру) һаггында гыса мүсаһибә апарыб јени дәрси јухарыдакы план үзрә шәрһ едир. О, әввәлчә гејд едир ки, мүасир сәнаје саһәләри истеһсал васитәләри истеһсал едән ағыр сәнаје вә истеһлак шејләри һазырлајан јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри кими ики бөјүк група бөлүнүр. ССРИ халг тәсәррүфатында ағыр сәнаје әсас јер тутур. 1963-чү илдә ССРИ-нин бүтүн сәнаје мәһсулу истеһсалынын тәгрибән дөрддә үч һиссәси ағыр сәнајенин пајына, дөрддә бир һиссәси исә јүнкүл вә јејинти сәнајесинин пајына дүшмүшдүр. Һалбуки 1913-чү илдә чар Русијасында бүтүн сәнаје мәһсулунун тәгрибән 35 фаизи ағыр, 65 фаизи исә јүнкүл вә јејинти сәнајесинин пајына дүшүрдү.

Ағыр сәнајенин әһәмијјәтини мүәллим шакирдләрә шәрһ едәркән нә үчүн Совет һакимијјәти илләриндә истеһсал васитәләри истеһсалынын инкишафына чох бөјүк үстүнлүк верилдијинин сәбәбләрини конкрет мисалларла ајдынлашдырыр. О, мөвзуну бу фикирләрлә тамамлајыр. Ағыр сәнаје өлкәмизин игтисади чәһәтдән мүстәгиллијини тә'мин едир вә мүдафиә габилијјәтини мөһкәмләдир. ССРИ өз гүдрәтли ағыр сәнајеси сајәсиндә космик фәзанын фәтһ едилмәсиндә, елм вә техниканын бир чох саһәләринин инкишафында дүнјада биринчи јери тутур. Ағыр сәнаје олмадан техники тәрәгги, игтисади јүксәлиш ола билмәз.

Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында ағыр сәнаје һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Халг тәсәррүфатынын електрикләшдирилмәси, механикләшдирилмәси, автоматлашдырылмасы вә кимјалашдырылмасы, бунларла әлагәдар олараг әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси ағыр сәнајенин инкишаф сәвијјәсиндән чох асылыдыр. Дејиләнләрлә әлагәдар олараг мүәллим габарыг сурәтдә гејд едир ки, Коммунист Партијасы вә Совет дөвләти халг тәсәррүфатынын дикәр саһәләринә нисбәтән ағыр сәнајенин инкишафына даим үстүнлүк вермиш вә верир. Белә ки, 1913-чү илдән 1963-чү илә гәдәр өлкәмиздә үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 52 дәфә, о чүмләдән истеһлак шејләри истеһсалы 18 дәфә артдығы һалда, ағыр сәнаје мәһсулу истеһсалы 120 дәфә артмышдыр. ССРИ һазырда гүдрәтли ағыр сәнајејә малик олдуғуна көрә өлкәмиздә јүнкүл вә јејинти сәнајеси илә ағыр сәнајенин инкишаф сүр'әтләри арасында индијәдәк мөвчуд олан чох бөјүк фәрг тәдричән азалдылачагдыр.

Бүтүн бунлардан сонра мүәллим јени дәрси суал-чавабла мөһкәмләндирир.

Икинчи дәрс — **Енеркетиканын үмуми характеристикасы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Енеркетика вә халг тәсәррүфатында онун әһәмијјәти. 2. Әсас енержи мәнбәләри вә јаначаг нөвләри. 3. ССРИ-дә јаначаг балансы структурунун дәјишдирилмәси вә јахшылашдырылмасы. 4. ССРИ-дә јаначаг һасилатынын инкишаф етдирилмәси.

Һәмин мөвзуја аид шакирдләрин әввәл кечилмиш програм материалларындан, һабелә физика, кимја фәнләриндән әлдә етдикләри мүвафиг билик вә анлајышлары мүсаһибә јолу илә сәфәрбәр етдикдән сонра мүәллим јени дәрси ашағыдакы материал әсасында шәрһ едир:

Енеркетика дедикдә јаначаг һасилаты, електрик енержиси истеһсалы вә онун истеһлакчылара көндәрилмәси нәзәрдә тутулур. Енеркетика бүтүн халг тәсәррүфатынын әсасыны тәшкил едир. Енержинин әсас һиссәси механики мүһәррикләрдә ишләдилир. Белә мүһәррикләр чох олдугча әмәјин енержи илә силаһланмасы, мәһсулдарлығы вә өлкәнин игтисади гүдрәти дә јүксәк олур. Һасил едилән јаначағын һеч дә һамысы јандырылмыр, онун хејли һиссәсиндән кимја сәнајесиндә хаммал кими истифадә олунур вә мүхтәлиф мәһсуллара (сүн'и каучук, синтетик лиф, гәтран, пластик күтлә вә с.) чеврилир.

Енержинин әсас мәнбәји јаначаг (нефт, јанар газ, көмүр, торф, шист, одунчаг) вә су енержисидир. Мүасир дөврдә бүтүн енержи нөвләринин (истилик, електрик, механики) 90 фаизи јаначагдан алыныр. Һазырда атом енержиси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Алимләрин һесабламаларына көрә, јер габығында олан тәкчә уран вә ториум еһтијатларындакы енержинин мигдары бирликдә көтүрүлмүш даш көмүр вә нефт еһтијатларында олан енержидән он дәфәләрлә чохдур. Дүнјада илк атом електрик стансијасы 1954-чү илдә ССРИ-дә ишә салынмышдыр. Сон заманлар күнәш шүаларынын вә дәниз габармаларынын енержисиндән истифадә саһәсиндә илк аддымлар атылмышдыр. Гәдим заманлардан башлајараг инсанлар күләк енержисиндән истифадә едирләр. Лакин күләк һәмишә әсмәдијинә көрә ондан сәнаје мигјасында истифадә етмәк чәтиндир. Совет Иттифагы сајдығымыз бүтүн бу енержи мәнбәләри илә тамамилә тә'мин олунмушдур. Өлкәмиз көмүр, нефт, јанар газ, торф вә су енержиси еһтијатларына көрә дүнјада биринчи вә ја габагчыл јер тутур.

Ајры-ајры јаначаг нөвләринин гијмәти истеһсал олунан енержинин дәјәри илә өлчүлүр. Бу исә јаначағын истилик төрәтмә габилијјәтиндән, һасилат шәраитиндән вә јахына-узаға дашынмасындан асылыдыр.

Јүксәк калорили јаначаг нөвләри (нефт, газ, даш көмүр) һасилат рајонларындан истеһлак рајонларына

М. Ф Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

дашындығы һалда ашағы калорили (боз көмүр, одунҹаг, торф, шист) јанаҹагдан исә һасилат јериндә истифадә олунур вә јерли јанаҹаг һесаб едилир. Орта истилик төрәтмә габилијјәти 7 мин калори олан јанаҹаг, шәрти јанаҹаг һесаб едилир. Мисал үчүн: 1 *кг* нефт 11 мин, даш көмүр—7 мин, боз көмүр—3,5 мин, торф, одун, шист—3 мин калоријәдәк, 1 кубметр газ исә 9 мин калори истилик верир.

Ән уҹуз јанаҹаг нефт вә газдыр. Белә ки, көмүрә нисбәтән нефт јанаҹағынын маја дәјәри (1 тон шәрти јанаҹаг һесабы илә) 6 дәфә, тәбии јанар газын маја дәјәри исә 30 дәфә ашағыдыр. Буна көрә дә һазырда өлкәмизин јанаҹаг балансында ән уҹуз вә ән јүксәк калорили нефт вә газ јанаҹағы пајынын артырылмасына бөјүк диггәт верилир.

Совет һакимијјәти дөврүндә өлкәмиздә үмуми јанаҹаг һасилаты 18 дәфә (1963) артмышдыр. 1965-ҹи илдә ССРИ јанаҹаг балансынын тәгрибән 52 фаизи нефт вә газын, 42 фаизи көмүрүн, 6 фаизи исә дикәр јанаҹаг нөвләринин пајына дүшмүшдүр.

Јахын кәләҹәкдә өлкәмизин тәсәррүфатында игтисади ҹәһәтдән даһа әлверишли олан јанаҹаг нөвләринин әһәмијјәти даһа чох артаҹагдыр.

Ахырда мүәллим республикамызын енержи мәнбәләрини хәритә үзрә тәкрарлатмагла дәрсә јекун вурур.

Үчүнҹү дәрс — Нефт вә газ сәнајеси.

Дәрсин мәзмуну: 1. Нефт сәнајесинин әһәмијјәти. 2. ССРИ-нин көһнә вә јени нефт рајонлары. 3. ССРИ-дә нефт һасилатынын артмасы. 4. Газ сәнајесинин әһәмијјәти. ССРИ-нин ән мүһүм тәбии јанар газ јатаглары. 5. ССРИ-дә газ һасилатынын сүр'әтлә артмасы.

Јени материалын өјрәнилмәси хәритә үзрә чалышмаларын апарылмасы илә башланыр. Бунун үчүн мүәллим ашағыдакы суалларла синфә мүраҹиәт едир:

1. ССРИ-нин бөјүк нефт јатагларынын адыны дејин вә хәритәдә көстәрин.
2. Бөјүк газ јатаглары һараларда јерләшмишдир?
3. Нефтдән вә газдан һансы мәһсуллар алыныр? вә с.

Мүәллим алынмыш ҹаваблары үмумиләшдирәрәк ашағыдакы мәзмунда тамамлајыр: Совет һакимијјәти дөврүндә апарылан ахтарышлар Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән әввәл Волга—Урал рајонунда чох зәнкин јени нефт јатагларыны (Башгырдыстан МССР, Татарыстан МССР вә Кујбышев вилајәти) кәшф етмәјә имкан верди. ССРИ нефт һасилатынын 70 фаизини верән бу рајондан һәм шәргә (Тујмазы—Иркутск), һәм дә гәрбә («Достлуг» нефт кәмәри) чох бөјүк нефт кәмәрләри чәкилмишдир. ССРИ-дә ән уҹуз нефт мәһз бу рајонда һасил едилир. Татарыстан нефти Азәрбајҹан нефтиндән бир нечә дәфә уҹуз баша кәлир. Лакин Азәрбајҹан нефти өзүнүн јүксәк кејфијјәти илә сечилир. Буна көрә дә Азәрбајҹанда нефт һасилатынын артмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сонра мүәллим ССРИ-нин дикәр нефт һасилаты рајонларыны хәритә үзрә характеризә едир вә јени кәшф олунмуш нефт јатаглары һаггында мә'лумат верир.

Сон илләрдә апарылан ахтарышлар сајәсиндә Гәрби Сибир овалығында, Мангышлагда, Гәрби Түркмәнистанда, Белорусија ССР-дә вә Иркутск вилајәтиндә чох зәнкин нефт јатаглары кәшф олунмушдур.

Алимләрин һесабламаларына көрә Түмен вилајәтинин нефт еһтијатлары (Кондо чајы һөвзәси, Сургут рајону вә с.) Волга—Урал рајонунун нефт еһтијатларындан чохдур. Мангышлаг јарымадасындакы чохлајлы нефт јатағынын еһтијаты һәр ил бурада 80—100 милјон тон гара гызыл чыхармаға имкан верәҹәкдир. 1965-ҹи илдә ССРИ-дә 243 милјон тона јахын нефт (1958-ҹи илә нисбәтән 2,5 дәфә чох) чыхарылмышдыр. 1970-ҹи илдә өлкәмиздә нефт һасилатынын 350—360 милјон тона чатдырылмасы нәзәрдә тутулур.

Газ сәнајеси һаггында данышаркән мүәллим шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мәсәләләрә ҹәлб едир. Сон илләрдә өлкәмиздә һеч бир сәнаје саһәси газ сәнајеси гәдәр бөјүк сүр'әтлә инкишаф етмәмишдир. 1959—1965-ҹи илләрдә ССРИ-дә газ һасилатынын орта иллик артымы 24 фаиз олмушдур. Газ һасилатынын артмасы чох бөјүк игтисади фајда верир. Кечән једдииллијин алты илиндә газдан истифадә олунмасы халг тәсәррүфатында 6 милјард маната гәнаәт етмәјә имкан вермишдир ки, бу да һәмин мүддәтдә газ сәнајесинә гојулан капиталдан ики дәфә чохдур. Буна көрә дә газ сәнајеси кәләҹәкдә дә бөјүк сүр'әтлә инкишаф етдириләҹәкдир. 1965-ҹи илдә өлкәмиздә 130 милјард кубметр газ һасил едилмишдир ки, бу да 1958-ҹи илдәкиндән 4,5 дәфә чохдур. 1970-ҹи илдә ССРИ-дә 240 милјард кубметр газ һасил олунаҹагдыр. Өлкәмиздә (һасилатына көрә) әсас газ чыхарылан јатаглар бунлардыр: Ставропол (Изобилноје), Газлы (Бухара рајону), Шебелинка (Харков вилајәти), Дашава, Краснодар өлкәси, Саратов вә Волгоград вилајәтләри, Гарадағ. Газ һасилатынын артмасы газ кәмәрләринин чәкилиши илә сых әлагәдардыр. Бундан сонра мүәллим гејд етдији газ јатагларындан чәкилмиш ән бөјүк газ кәмәрләрини хәритәдә вә атласларда көстәрир. 1965-ҹи илдә өлкәмиздә газ кәмәрләринин үмуми узунлуғу 40 мин *км* олмушдур. 1965—1970-ҹи илләрдә исә өлкәмиздә 45 мин *км* јени газ кәмәри чәкиләҹәкдир. Бу дөврдә дүнјанын ән узун (7 мин *км*) Орта Асија—Мәркәз—Ленинград газ кәмәри ишә дүшәҹәкдир.

Беләликлә, мүәллим дәрси Азәрбајҹан ССР нефт вә газ јатагларынын, нефт вә газ кәмәрләринин хәритә үзрә өјрәдилмәси илә тамамлајыр.

Дөрдүнҹү дәрс— Көмүр сәнајеси.

Дәрсин мәзмуну: 1. Көмүр сәнајесинин әһәмијјәти. 2. ССРИ-дә көмүр сәнајесинин инкишафы вә јерләшмәси. 3. Үмумиттифаг әһәмијјәтли көмүр һөвзәләринин (Донбас, Кузбас вә Гараганда) гыса игтисади-ҹоғрафи характеристикасы. 4. Вилајәтләрарасы (Печора, Москваәтрафы) вә јерли әһәмијјәтли көмүр һөвзәләри (Екибастуз, Канск — Ачинск).

Мүәллим дәрси көмүрүн әһәмијјәти вә чыхарылма үсуллары һаггында кириш мүсаһибәси илә башлајыр. Сонра исә ССРИ-нин физики хәритәси вә атлас үзрә башлыҹа көмүр һөвзәләринин ҹоғрафи јерләшмәси үзрә чалышма тәшкил едилир. Мүәллим бу ишләри јекунлашдырыб белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, ССРИ-нин нефт вә газ еһтијатларынын әксинә олараг, көмүр еһтијатларынын бөјүк әксәријјәти өлкәмизин шәрг рајонларында јерләшир. Бундан сонра мүәллим јухарыда мәсләһәт көрүлән ардыҹыллыг үзрә јени дәрси изаһ едир вә јери кәлдикҹә шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мәсәләләрә ҹәлб едир.

Чар Русијасы көмүр һасилатына көрә Авропада бешинҹи, дүнјада исә алтынҹы јери тутурду. ССРИ 1958-ҹи илдән көмүр һасилатына көрә дүнјада биринҹи јери тутур. 1963-ҹү илдә көмүр һасилаты 1913-ҹү илә нисбәтән 18 дәфә артмыш вә 532 милјон тона чатмышдыр. Ингилабдан әввәл көмүрүн онда доггуз һиссәси Донбасда, анҹаг онда бир һиссәси Уралда вә Сибирдә чыхарылырды. Һазырда исә өлкәнин көмүр һасилатынын јарысы шәрг рајонларынын пајына дүшүр.

Донбас—өлкәмизин ән чох көмүр чыхарылан механикләшдирилмиш көмүр һөвзәсидир. Еһтијаты 190 милјард тондур. 1963-ҹү илдә ССРИ көмүр һасилатынын үчдә бир һиссәсини Донбас вермишдир. Лајларынын нисбәтән дәриндә јерләшмәсинә вә назик олмасына бахмајараг Донбас јахшы өјрәнилмишдир, истеһлак рајонларына—УССР-ә вә Мәркәзә јахындыр. Әлверишли мөвгејә, дүнјада ән бөјүк антрасит көмүр јатагларына вә чохлу мигдарда кокслашан көмүр еһтијатына малик олан Донбас кәләҹәкдә дә ССРИ-нин әсас көмүр базасы кими өз әһәмијјәтини итирмәјәҹәкдир.

Кузбас — Донбаса нисбәтән еһтијаты чох бөјүкдүр. (905 милјард тон). Лајлары галындыр (26 метрәдәк) вә бә’зи јерләрдә һәтта үзә чыхыр. Бу да көмүрүн бир һиссәсинин ачыг үсулла чыхарылмасына имкан верир. Бу һөвзә дүнјада ән јахшы кокслашан көмүрә маликдир. Бурада көмүр һасилаты Донбасдакындан ики дәфә уҹуз баша кәлир. Лакин Кузбас ССРИ-нин әсас сәнаје мәркәзләриндән узагда јерләшир. Бу сәбәбдән дә онун көмүрү узун мүддәт истифадәсиз галмышды. Бурада көмүр һасилаты анҹаг Совет һакимијјәти дөврүндә кениш мигјас алмышдыр. 1963-ҹү илдә Кузбас ССРИ-дә чыхарылан көмүрүн алтыда бир һиссәсини вермишдир. Кузбас көмүрү әсасән Уралда вә Гәрби Сибирдә ишләдилир.

Гараганда һөвзәси — Газахыстанын мәркәзиндә, Кузбаса нисбәтән Урала ики дәфә јахында јерләшир. Еһтијаты 50 милјард тондан артыгдыр. Бурада кокслашан көмүр чохдур. Көмүр лајлары галындыр (6—8 метр, бә’зән 25 метрә чатыр), бә’зән дә үзә чыхыр. Одур ки, бурада көмүрүн бир һиссәси ачыг үсулла чыхарылыр вә чох уҹуз баша кәлир. Гараганда көмүрү ән чох Уралда вә мәркәзи Газахыстанда ишләдилир.

Вилајәтләрарасы әһәмијјәти олан **Печора көмүр һөвзәси** аз өјрәнилмишдир. 1962-ҹи илдә бурада ҹәми 18 милјон тон көмүр чыхарылмышдыр ки, бу да әсасән Шимал—Гәрб рајонунун вилајәтләриндә ишләдилмишдир.

Москваәтрафы боз көмүр һөвзәсинин күҹлү сәнаје мәркәзләринин јахынлығында јерләшмәси вахты илә бурада һасилатын чохалмасына сәбәб олмушдур. Лакин Мәркәзә газ кәмәрләри чәкиләндән сонра бурада чох баһа баша кәлән боз көмүр һасилатынын давам етдирилмәси мәгсәдәујғун дејилдир. 1958-ҹи илдән һәмин һөвзәдә јени шахта салынмыр вә һасилат азалыр.

Газахыстанда Екибастуз даш көмүр, Шәрги Сибирдә Канск—Ачинск боз көмүр һөвзәләри јерли әһәмијјәтли көмүр һөвзәләриндәндир. Бунлар һасилатын чохлуғуна көрә башгаларындан фәргләнир. Бу һөвзәләрдә көмүр ачыг үсулла чыхарылыр вә чох уҹуз баша кәлир. Бөјүк еһтијаты олан бу груп һөвзәләрдә көмүр һасилаты кенишләндикҹә онлар вилајәтләрарасы әһәмијјәт кәсб едир.

Дәрс VII—VIII синиф атласынын 12—13-ҹү сәһифәләриндә көмүр, нефт вә газ һасилатынын артымыны көстәрән диаграмларын тәһлили илә гуртарыр.

Бешинҹи дәрс— **ССРИ-нин електрикләшдирилмәси.**

Дәрсин мәзмуну: 1. ССРИ-нин су енержи еһтијатлары вә онларын игтисади-ҹоғрафи гијмәтләндирилмәси. 2. Електрик енержисинин әһәмијјәти вә ССРИ-нин електрикләшдирилмәси. 3. Електрик стансијаларынын нөвләри. 4. ССРИ-нин әсас енеркетика системләри.

Дәрсин әввәлиндә мүәллим су енержи еһтијатынын ахан сујун мигдарындан вә һансы һүндүрлүкдән енмәсиндән асылылығы, буна көрә дә дағ чајларынын чох бөјүк су енержи еһтијатына малик олмасы һаггында мүсаһибә тәшкил едир. ССРИ-нин белә чајларыны шакирдләр хәритәдә вә атласларда көстәрир. Мүсаһибәни вә хәритә үзәриндә иши јекунлашдыраraг мүәллим гејд едир ки, ССРИ-нин үмуми су енержи еһтијаты 420 милјон киловатдыр ки, бунун да үчдә ики һиссәси Шәрги Сибир, Узаг Шәрг, Орта Асија чајларынын пајына дүшүр.

Лакин шәрг рајонлары кифајәт гәдәр мәскунлашмамыш вә сәнајеләшмәмишдир. Буна көрә дә һәмин рајонларда бөјүк су-електрик стансијасы тикиләркән ејни заманда онун енержисини ишләдәҹәк бөјүк сәнаје мүәссисәләри тикмәк, јахуд да енержини јүксәк кәркинликли електрик хәтләри чәкиб узаг мәсафәјә вермәк лазымдыр. Бу ҹәһәтдән өлкәмизин илк су-електрик стансијаларынын су енержи еһтијатлары шәрг рајонларына нисбәтән аз, лакин јахшы мәскунлашмыш, сәнаје истеһсалы инкишаф етмиш рајонларда тикилмәси игтисади ҹәһәтдән чох әлверишли олмушдур. ССРИ-дә илк су-електрик стансијасы Волхов чајы үзәриндә тикилиб 1926-ҹы илдә ишә салынмыш Волхов СЕС-дир.

Бундан сонра Гафгаз, Орта Асија чајларынын, даһа сонра исә Днепр вә Волганын енержисиндән истифадә олунмаға башланмышдыр. 1964-ҹү илдә дүнјада ән бөјүк Братск СЕС ишә салынмышдыр. Даһа күҹлү олан Краснојарск СЕС тикилиб гуртармагдадыр. Јахын илләрдә Волга—Кама, Днепр каскад су-електрик стансијалары тикилиб баша чатдырылаҹагдыр. Вахш, Нарын (Орта Асија) чајлары үзәриндә дә каскал СЕС-ләр, Ангара чајы үзәриндә Уст-Илим, Богучан, Јенисеј үзәриндә Сајан, Ашағы Тунгуска СЕС-ләри тикиләҹәкдир. Сонра мүәллим електрик енержисинин әһәмијјәти, В. И. Ленинин «Коммунизм—Совет һакимијјәти үстәкәл бүтүн өлкәнин електрикләшдирилмәси демәкдир» идејасыны, ГОЕЛРО планыны, ССРИ-нин електрикләшдирилмәсинин принсипләрини (електрик енержиси һасилатынын ири дөвләт рајон електрик стансијаларында — ДРЕС-ләрдә ҹәмләшдирилмәси вә сүр’әтлә артырылмасы; јерли уҹуз јанаҹаг нөвләриндән вә су енержи еһтијатларындан кениш истифадә едилмәси; електрик стансијаларынын һалгаланмасы) шәрһ едир.

Бу заман шакирдләрин диггәти ашағыдакы мәсәләләрә ҹәлб едилмәлидир. Дүнјанын ән бөјүк су вә илк атом електрик стансијалары ССРИ-дә тикилмишдир. 1963-ҹү илдә өлкәмиздә 1913-ҹү илә нисбәтән 206 дәфә чох електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Өлкәмиздә һасил едилән електрик енержисинин бешдә дөрд һиссәси истилик-електрик, бешдә бир һиссәси су-електрик стансијаларынын пајына дүшүр. Һазырда ССРИ-дә истилик-електрик стансијаларынын тикинтисинә үстүнлүк верилир. Чүнки истилик-електрик стансијалары тез тикилир, бүтүн ил боју бәрабәр мигдарда енержи верир. Бундан әлавә, бөјүк јашајыш мәнтәгәләриндәки бә’зи истилик-електрик стансијалары електрик енержиси илә јанашы, јашајыш биналарынын гыздырылмасы вә с. үчүн истилик енержиси дә (исти су вә бухар) верир. Белә стансијалара истилик-електрик мәркәзләри—ИЕМ дејилир (мәсәлән, Сумгајыт ИЕМ). ССРИ-нин шахталы вә гарлы гышы олмајан ҹәнуб рајонларында ачыг типли истилик-електрик стансијалары тикилир, турбин, газан вә с. аваданлыг бинада дејил, ачыг һавада гојулур. Бу да тикинтини чох уҹузлашдырыр вә сүр’әтләндирир (мәсәлән, Әли Бајрамлы ДРЕС)

Су-електрик стансијаларынын вердији енержи истилик-електрик стансијаларына нисбәтән 5—6 дәфә уҹуз баша кәлир. Чүнки ахар сујун енержиси, инсанын иштиракы олмадан даим бәрпа олунур, су-електрик стансијасы аз ишчи тәләб едир. Мәсәлән, В. И. Ленин адына Волга СЕС-нин 250 нәфәр ишчиси вардыр. Һалбуки ејни гүввәдә олан истилик-електрик стансијасында, јанаҹағын һасилаты вә дашынмасыны да нәзәрә алмагла 30 мин нәфәр адам ишләмәлидир. Лакин СЕС-ләрин тикинтиси чох вахт тәләб едир, бу заман кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг саһәләрини, мешәләри су басыр, су анбары әтрафындакы јарарлы саһәләр батаглыглашыр.

Су-електрик стансијалары һәмишә ејни мигдарда електрик енержиси верә билмир. Бу, су анбарындакы су еһтијатындан асылыдыр. Анбарда су азалдыгҹа електрик енержиси һасилаты да азалыр. Буна көрә дә ил әрзиндә су-електрик стансијасы ејни гүввәдә олан истилик-електрик стансијасына нисбәтән аз енержи һасил едир.

Һазырда ССРИ-дә електрик стансијаларынын јүксәк кәркинликли електрик хәтләри илә һалгаланмасы (бирләшдирилмәси) јолу илә енеркетика системләри јарадылмышдыр. Бу, истеһлакчыларын електрик енержиси илә тәҹһизатыны хејли јахшылашдырыр. Енеркетика системләриндә истилик вә су-електрик стансијаларынын бирләшдирилмәси даһа әлверишлидир. Чүнки су анбарында су чох олдугда вә СЕС там күчү илә ишләјәндә, истилик-електрик стансијаларынын бә’зи агрегатлары дајандырыла вә јаначаға гәнаәт олуна биләр. Урал, Мәркәз вә Ҹәнуб енеркетика системләри — ССРИ-нин ән күчлү енеркетика системләридир. Бунлар В. И. Ленин адына вә Сов.ИКП XXII гурултајы адына Волга СЕС-ләри васитәсилә ССРИ Авропа һиссәсинин ваһид енеркетика системиндә бирләшдирилмишдир.

Нәһајәт, дәрс, Азәрбајҹанын ири истилик вә су-електрик стансијаларынын хәритә үзрә тәкрарланмасы, Загафгазија електрик стансијаларынын ваһид Загафгазија енеркетика системиндә бирләшдирилмәси вә бунун игтисади әһәмијјәти һаггында мүәллимин изаһаты илә гуртарыр.

Алтынчы дәрс— Гара металлуркија.

Дәрсин мәзмуну: 1. Гара металлуркија вә ССРИ халг тәсәррүфатында онун әһәмијјәти. 2. Гара металлуркија заводлары һаггында анлајыш. 3. Гара металлуркијанын јерләшдирилмәси принсипләри.

Дәрсин башланғычында мүәллим гара металлуркијанын нә демәк олдуғуну (дәмир филизи һасилаты, кокс, чугун, полад, прокат вә полад хәлитәләр истеһсалы) вә әһәмијјәтини ајдынлашдырыр. ССРИ-нин ән мүһүм дәмир филизи јатагларынын хәритә вә атласда көстәрилмәси үзрә чалышмалар апарыр. Сонра исә металлуркија мүәссисәләри вә онларын јерләшдирилмәси принсипләри һаггында ашағыдакы мәзмунда изаһат верир:

Гара метал ән чох домна (чугунәритмә), мартен (поладәритмә) вә прокат (релс, полад дирәк—полад күлчә, полад вәрәгә, өртүк үчүн јумшаг тәнәкә вә с.) истеһсалына малик олан чох бөјүк мүәссисәләрдә әлдә олунур. Көстәрилән истеһсал саһәләри олан заводлар **там силсиләли** металлуркија мүәссисәләри (бөјүк металлуркија) адландырылыр. Белә заводларын нәздиндә һәм дә кокс-кимја заводу, електрик стансијасы, агломерасија фабрики вә с. јардымчы мүәссисәләр дә олур. Агломерасија фабрикиндә дәмир филизи әһәнк дашы илә гарышдырылыб коксла шиддәтли гыздырылыр (биширилир) вә агломерат алыныр. Мүасир металлуркија комбинатлары илдә 5 милјон тонадәк чугун әридир. Бир тон чугун әритмәк үчүн орта һесабла 2 тона јахын дәмир филизи, 1 тондан артыг көмүр, 0,5 тон флус (әһәнк дашы), 11 кубметр ширин су лазымдыр. Буна көрә дә металлуркија комбинатлары һәм јаначаг, һәм дә хаммал мәнбәләринин јахынлығында «саат рәггасы» принсипи үзрә јерләшдирилир. Бу систем јаначаг апаран ејни вагонларда керијә филиз кәтирмәјә имкан верир вә нәглијјат хәрҹләрини азалдыр.

Өлкәмиздә истеһсал олунан гара металын бир һиссәсини там металлуркија силсиләси олмајан заводлар (јерли филиз, кәтирмә кокс әсасында ишләјиб јалныз төкмә чугун верән **домна заводлары;** әсасән метал гырынтыларындан истифадә едән, буна көрә дә машынгајырма инкишаф едән рајонларда јерләшән полад вә прокат әридән **јенидән е'маледичи заводлар;** бору, төкмә полад истеһсал едән **бору-прокат заводлары)** верир. Бөјүк машынгајырма заводларынын нәздиндә металлуркија сехләри олур. Бурада мартен вә ја електрик печләриндә метал гырынтыларындан полад, хүсуси печләрдә — вагранкаларда исә чугун әридилир. Белә сехләрдә тәшкил олунан металлуркија истеһсалы **кичик металлуркија** адланыр.

Дәрс гејд олунан мүхтәлиф типли металлуркија мүәссисәләринин јерләшмәсинин хәритә вә атлас үзрә өјрәнилмәси үчүн апарылан чалышмаларла гуртарыр.

Једдинчи дәрс— ССРИ-нин гара металлуркија рајонлары.

Дәрсин мәзмуну: 1. ССРИ-нин башлыча гара металлуркија рајонлары (Ҹәнуб вә Урал), онларын әсас мәркәзләри, хаммал вә јаначаг мәнбәләри, метал истеһлакы рајонлары илә әлагәләри. 2. Сибир, Газахыстан вә Мәркәздә јени металлуркија базаларынын јарадылмасы.

Хәритә вә атлас үзәриндәки мүсаһибә вә чалышмалар јолу илә Ҹәнуб вә Урал металлуркија рајонларына ајры-ајрылыгда гыса игтисади-чоғрафи характеристика (филиз, јаначаг мәнбәји вә гара металлуркијанын әсас мәркәзләри) верилир. Ҹәнуб рајону металынын әсас һиссәси Украјна вә Мәркәзин машынгајырма заводларында ишләдилир. Ҹәнуб металындан Шимал-Гәрб вә Волгабоју игтисади рајонлары да истифадә едирләр. Урал металынын башлыча истеһлакчылары һәмин рајонун өзүндән әлавә, Мәркәз, Сибир вә Волгабојудур. Даһа сонра мүәллим билдирир ки, Сов.ИКП XXII гурултајынын гәрарына әсасән Сибирдә, Газахыстанда вә Мәркәздә даһа 3 күчлү металлуркија базасы јарадылыр. Сибирдә вә Газахыстанда кокслашан даш көмүр вә дәмир филизи еһтијатлары чох бөјүкдүр. Лакин бурада металлуркија лазымынча инкишаф етмәмишдир. Сибирдәки Кузнетск металлуркија комбинаты, Новосибирск вә Петровск—Забајкалје јенидән е’маледичи металлуркија заводлары метала олан јерли тәләбаты өдәмир вә нәтиҹәдә бураја Уралдан метал кәтирилир. Буна көрә дә Сибирдә гара металлуркијанын инкишафы үчүн бөјүк тәдбирләр көрүлүр, 1964-ҹү илдә Кузнетск (Новокузнетск шәһәриндә) металлуркија комбинатынын јахынлығында Гәрби Сибир металлуркија комбинаты ишә салынмышдыр. Һазырда Шәрги Сибир металлуркија комбинаты (Тајшет) сүр’әтлә тикилир. Һәр ики комбинат Кузнетск көмүрү, Ангара—Илим (Иркутск вилајәти), Ангара — Пит (Красножарск өлкәси) јатагларынын дәмир филизи әсасында ишләјәҹәкдир.

Газахыстанда гара металлуркија Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаранмышдыр. Бурада күчлү Гараганда комбинаты (Темир-Тау шәһәриндә Газахыстан магниткасы) јерли көмүр вә јахынлыгдакы Атасу вә Соколов—Сарбај јатагларынын дәмир филизи әсасында ишләјир. Бурада су еһтијатлары олдугҹа аздыр. Комбинат кәләҹәкдә сују чәкилмәкдә олан Иртыш — Гараганда каналындан алаҹагдыр.

Мәркәз рајонунда кичик вә јенидән е’мал едән металлуркија үстүнлүк тәшкил едир ки, бунларын да ән бөјүк мәркәзләри Москва вә Горкидир. Тула вә Липетскдә домна металлуркијасы вардыр. Төкмә чугун әридән бу заводлар Курск магнит аномалијасы вә јерли јатагларын дәмир филизи, Донбасдан кәтирилән кокс әсасында ишләјир. Һазырда Тулада вә Липетскдә көһнә заводларын кенишләндирилмәси әсасында там истеһсалат силсиләси олан ири комбинатлар (бөјүк металлуркија) јарадылыр.

Дәрс Азәрбајҹан ССР гара металлуркија сәнајеси һаггында верилмиш биликләрин хәритә үзрә тәкрары илә гуртарыр.

Сәккизинҹи дәрс— Әлван металлуркија.

Дәрсин мәзмуну: 1. Әлван металлуркија вә онун әһәмијјәти. 2. Әлван метал истеһсалынын јерләшмәсинин хүсусијјәтләри. 3. ССРИ-дә алүминиум, мис, синк вә гурғушун сәнајесинин јерләшмәси.

Јени дәрсин изаһына башлајараг мүәллим гејд едир ки, әлван металлуркија сәнајеси алүминиум, мис, синк, гурғушун, никел, галај, магнезиум кими әлван металларын әридилмәси, надир (волфрам, ванадиум, молибден, кобалт) вә гијмәтли (гызыл, күмүш, платин) металларын, һабелә сәпәләнмиш елементләрин (радиум, уран, керманиум) истеһсалы илә мәшғул олур. Әлван металлар халг тәсәррүфатында кениш тәтбиг олунур. Алүминиум вә мис јахшы електриккечирмә габилијјәтинә малик олдуғуна көрә електротехникада кениш тәтбиг едилир. Јүнкүл олдуғундан тәјјарәгајырмада чох ишләнән алүминиуму «ганадлы метал» адландырырлар. Әлван метал хәлитәләри—дуралүминиум (мисләалүминиумун әринтиси), тунҹ (мисләгалајын әринтиси), бүрүнҹ (мисләсинкин әринтиси), мелхиор (мисле никелин әринтиси) машынгајырма вә ҹиһазгајырманын чох мүхтәлиф саһәләриндә ҝениш сәрф олунур.

Әлван метал истеһсалынын јерләшмә хүсусијјәтләрини мүәллим ашағыдакы мә'луматлар әсасында изаһ едир: гара металлурҝијадан фәргли олараг, әлван металлурҝијада тәркибиндә чох аз мигдарда метал олан филизләрдән истифадә едилир. Белә ки, 1 тон мис, гурғушун вә галај әритмәк үчүн чугун әридилмәсиндә олдуғу кими 2—3 тон дејил, онларла, јүзләрлә тон филизи е'мал етмәк лазымдыр. Әлван металлурҝијада јалныз сафлашдырылмыш филиз—консентрат әридилир. Әлван метал филизи јатагларынын еһтијаты адәтән аз олур. Әлван металлурҝија заводлары адәтән бир нечә јатағын филизини ишләдир.

Әлван метал истеһсалы әксәрән ашағыдакы мәрһәләләрдән кечир: филизин сафлашдырылмасы, консентратын әридилмәси, металын тәмизләнмәси вә прокат истеһсалы. Филиз сафлашдырма фабрикләри адәтән јатағын јанында гурулур. Бә'зи әлван металлурҝија заводлары хаммал (мәсәлән, мисәритмә хаммал) мәнбәјинә, бә'зиләри исә уҹуз електрик енержиси вә ја јанаҹаг мәнбәјинә ҝөрә (мәсәлән, алүминиум) јерләшдирилир. Әлван металлар гарышыглардан адәтән електролиз үсулу илә тәмизләнир ки, бу да чохлу електрик енержиси тәләб едир. Буна ҝөрә әлван метал сафлашдыран заводлар —електролит заводлары уҹуз електрик енержиси олан јерләрдә гурулур. Прокат заводларында бир нечә әлван метал е'мал олунур вә онларын әринтиси (хәлитәси) алыныр. Буна ҝөрә дә прокат заводлары әлван металларын ишләдилдији јерләрдә, машынгајырма рајонларында тикилир.

Ахырда мүәллим хәритә үзрә уҹуз јанаҹаг вә електрик енержиси мәнбәләринин јахынлығында јерләшдирилмиш алүминиум (Волхов, Запорожје, Новокузнетск, Сумгајыт, Јереван, Волгоград), хаммал мәнбәләринә ҝөрә јерләшдирилмиш мисәритмә (Газахыстанда Балхаш, Ҹезгазған, Уралда Ревда, Медногорск, Красноуралск, Ермәнистанда Алаверди, Өзбәкистанда Алмалыг) вә гурғушун (Газахыстанда Чимкәнд, Уст-Каменогорск, Узаг Шәргдә Тетјухе, Шимали Гафгазда Орҹоникидзе), уҹуз јанаҹаг вә електрик енержиси олан јерләрдә гурулмуш синк заводларыны (Донбасда Константиновка, Кузбасда Белово, Уралда Чељабинск, Газахыстанда Уст-Каменогорск) характеризә едир.

Дәрс хәритә вә атлас үзрә Азәрбајҹан ССР полиметал филиз, мис филизи, алунит јатагларынын өјрәнилмәси вә Кировабадда тикилмәкдә олан алүминиум комбинаты һаггында мә'луматла битир.

Доггузунҹу дәрс— **Машынгајырма.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Машынгајырма сәнајесинин халг тәсәррүфатында әһәмијјәти. 2. Мүасир ири машынгајырма заводларынын схеми. 3. Машынгајырма сәнајесинин башлыча саһәләри вә онларын јерләшдирилмәси.

Кечән дәрсин (әлван металлурҝија) сорғусундан сонра мүәллим јени дәрсин шәрһинә башлајараг, гејд едир ки, өлкәмизин сәнајеләшмәсиндә, онун игтисади ҝүҹүнүн вә һәрби гүдрәтинин мөһкәмләнмәсиндә машынгајырма сәнајеси чох мүһүм јер тутур. Машынгајырма үмумијјәтлә өлкә сәнајесинин өзәјини тәшкил едир. Өлкәмиз машын идхал едән өлкәдән машын ихраҹ едән өлкәјә чеврилмишдир. Һазырда Совет Иттифагы дүнјанын јүздән чох өлкәсинә мүхтәлиф машынлар, ҹиһазлар вә диҝәр сәнаје аваданлығы ихраҹ едир. Инди өлкәмиздә ән ағыр, ән мүрәккәб вә ән дәгиг машынлар һазырланыр.

Бу кими гыса вә конкрет фактларла долу олан изаһатдан сонра мүәллим Н. И. Лјаликовун дәрслијинә әсасән (сәһ. 41, шәкил 11) машынгајырма заводунун схемини лөвһәдә чәкиб изаһ едир. (Шакирдләр дә бу схеми дәфтәрләриндә чәкирләр). Даһа сонра мүәллим машынгајырма сәнајесинин әсас саһәләри (дәзҝаһгајырма, енерҝетика сәнајесинә хидмәт едән машынгајырма, ағыр машынгајырма, кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасы, нәглијјат машынгајырмасы вә с.) барәдә данышараг, бунларын һәр бири һаггында ашағыдакы мәзмунда хәритә үзрә мә'лумат верир:

Дәзҝаһгајырма машынгајырма сәнајесинин ән мүһүм вә ән мүрәккәб саһәсидир. Дәзҝаһгајырма машынгајырма заводларынын вә сәнајенин диҝәр саһәләрини мүхтәлиф дәзҝаһлар, аләтләр вә аваданлыгла тәҹһиз едир. Машынгајырманын бу саһәси јүксәк ихтисаслы ишчи гүввәси тәләб етдијиндән ири мәркәзләрдә (Ленинград, Москва, Горки, Кијев, Кујбышев, Новосибирск) јерләшир. Енерҝетика сәнајесинә хидмәт едән машынгајырма мүхтәлиф турбинләр, газанлар, ҝенераторлар, електромоторлар бурахыр. Бу ҹүр машынгајырма да өлкәмизин ири сәнаје мәркәзләриндә јерләшмишдир.

Ағыр машынгајырма мә'дән вә металлурҝија сәнајесинә хидмәт едир. Адындан ҝөрүндүјү кими, машынгајырманын бу нөвү чох метал тәләб етдијинә ҝөрә о, әсасән гара металлурҝија рајонларында (Свердловск, Краматорск вә с.) јерләшир.

Кәнд тәсәррүфаты машынгајырма саһәләри башлыча олараг, ири истеһлак, јә'ни әкинчилик рајонларында (Ростов-Дон, Харков, Кујбышев, Дашкәнд) јерләшир. Трактор заводларынын јерләшдирилмәсиндә исә истеһлак рајонларына јахынлыг илә јанашы, металлурҝија базаларына јахынлыг да (чох метал тәләб етдијинә ҝөрә) нәзәрә алыныр. Ән ири трактор заводлары Волгоград, Харков, Чељабинск, Минск шәһәрләриндә јерләшир.

Нәглијјат машынгајырма сәнајеси нәглијјатын чох инкишаф етдији вә металлурҝија заводларына јахын рајонларда јерләшир. Мәсәлән, Харков, Луганск заводлары локомотивләр (тепловозлар), Новочеркасск, Тбилиси заводлары електровозлар, Нижни-Таҝил заводу јүк, Калинин вә Рига заводлары исә сәрнишин вагонлары бурахыр. Гара дәнизин (Николајев шәһәри), Балтик дәнизинин (Ленинград) лиманларында дәниз ҝәмигајырма сәнајеси, чај ҝәмигајырма сәнајеси исә Волга (Горки, Волгоград) вә Днепр саһилиндәки шәһәрләрдә (мәсәлән, Кијев вә с.) јерләшир.

Автомобилгајырма сәнајесинин ән ири мәркәзләри Москва, Горки, Минск, Кутаиси вә Миасс (Уралда) шәһәрләридир. Дәрсин ахырында мүәллим республикамызын пајтахты Бакынын өлкәмиздә ән бөјүк нефт машынгајырма сәнајеси мәркәзи олдуғуну, Бакынын нефт машынгајырма заводларында истеһсал едилән аваданлығын өлкәмизин диҝәр нефт рајонларына, һабелә бир чох хариҹи өлкәләрә ҝөндәрилдијини шакирдләрә хатырладыр.

Онунҹу дәрс— **Кимја сәнајеси.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Кимја сәнајеси һаггында анлајыш. 2. Кимјанын ајры-ајры саһәләри. 3. Кимја сәнајесинин јерләшмәси вә ҝәләҹәк инкишафы.

Кечән дәрс (машынгајырма сәнајеси) үзрә верилән билијин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохлајыб гијмәтләндирдикдән сонра мүәллим јени мөвзуну (кимја сәнајеси) вә онун шәрһ едилмә планыны синфә е'лан едәрәк ашағыдакы суаллар үзрә ҝириш мүсаһибәси апарыр:

1. Кимја сәнајеси дедикдә нәји баша дүшүрсүнүз? 2. Кимја сәнајеси мәһсулларындан һансыларыны таныјырсыныз? 3. Республикамызда кимја сәнајесинин һансы саһәләри даһа чох инкишаф етмишдир? вә с.

Мүәллим алынмыш ҹаваблары үмумиләшдирәрәк кимја сәнајеси һаггында ашағыдакы мәзмунда гыса мә'лумат верир:

Кимја сәнајеси чохсаһәлидир. Бунларын ичәрисиндә кәнд тәсәррүфатыны фосфат, калиум вә азот ҝүбрәләри илә тә'мин едән ҝүбрә, синтетик каучук, синтетик лифләр, пластик күтләләр, мүхтәлиф рәнҝләр, бојалар, синтетик спирт, мүхтәлиф дәрманлар истеһсалы хүсуси јер тутур

Кимјәви мәһсулларын алынмасында көмүрдән, нефтдән, газдан, торфдан, шистдән, һабелә апатитдән, күкүрддән кениш мигјасда истифадә едилир. Бунлардан әлавә, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын бир чох туллантыларындан да кимја сәнајесиндә хаммал кими истифадә едилир. Нечә дејәрләр, кимја туллантынын нә олдуғуну билмир. Мәһз буна көрә дә кимја сәнајесинә өлкәмизин бүтүн ири сәнаје мәркәзләриндә, гара металлуркија, даш көмүр, нефт, газ һасилаты рајонларында вә с. тәсадүф едилир.

Сөһбәтин бу јериндә мүәллим шакирдләрин диггәтини Азәрбајчан ССР-ин дивар хәритәси үзәриндә чәмләшдирәрәк, онлара республикамызын кимја сәнајеси һаггында әтрафлы мә’лумат верир. Һазырда республикамызда 40-дан чох мүхтәлиф кимјәви мәһсул истеһсал едилир. Бунларын ичәрисиндә Сумгајыт синтетик каучук вә суперфосфат заводларынын, Бакыдакы күкүрд туршусу вә јод заводларынын мәһсуллары республика үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчанда кимја сәнајеси мәһсуллары тибби дәрманлар, кәнд тәсәррүфаты зәрәрверичиләринә гаршы тәтбиг едилән зәһәрли дәрманлар истеһсалы хүсуси јер тутур. Өлкәмизин һәр јериндә, дүнјанын бир чох өлкәләриндә шөһрәт тапмыш нефт бој маддәси Азәрбајчан кимја сәнајесинин чох гијмәтли мәһсулудур.

Дәрсин ахырында мүәллим кимја сәнајесинин инкишаф перспективләри, партија вә һөкумәтин бу истигамәтдәки тәдбирләри һаггында шакирдләрә хатырладыр.

Он биринчи дәрс— Мешә сәнајеси.

Дәрсин мәзмуну. 1. Өлкәмизин мешә сәрвәти вә онун халг тәсәррүфатында әһәмијјәти. 2. Мешә сәнајесинин саһәләри. 3. Мешә сәнајесинин ән ири рајонлары вә мәркәзләри.

Һәмин мөвзу 3-чү дәрсдә кечилән «ССРИ-нин тәбии еһтијатлары» бәһсиндә ССРИ-нин мешә еһтијатлары һаггында верилмиш әввәлки биликләрин тәбии зоналар хәритәси үзрә тәкрарланыб јада салынмасы әсасында гурулур. Мүәллим ССРИ мешә өртүјүнүн јерләшмәсини бир даһа хәритә үзрә изаһ едәрәк онун халг тәсәррүфатындакы әһәмијјәтиндән, мешә материалларынын тикинтидә, нәглијјатда, сәнајенин дикәр саһәләриндә, кағыз-селлүлоз истеһсалында, һабелә өлкәмизин ихрачатында мүһүм јер тутдуғундан данышыр.

Сонра мүәллим мешә сәнајесинин үч әсас истеһсал саһәсиндән (үч истеһсал просесиндән) ибарәт олдуғуну гејд едир:

1. Одунчаг тәдарүкү (мешәләрдән ағачларын гырылыб гол-будагдан тәмизләнмәси, дәмирјоллары вә чај јоллары васитәсилә ағачдоғрама мәнтәгәләринә дашынмасы).
2. Одунчағын е’малы просеси (јә’ни, шалбанлардан механики үсулла мишарлама вә с.) тахта, фанер, кибрит, харратлыг мә’мулаты, мебел, дәмирјол шпалларынын һазырланмасы вә с.)
3. Мешә-кимја истеһсал просеси (јә’ни, мешә материалларындан кимјәви үсулларла селлүлоз, кағыз, картон, кағыз кисә, кағыз гуту истеһсалы вә с.).

Даһа сонра мүәллим одунчаг тәдарүкү вә е’малы кими истеһсал просесләринин мешә массивләриндән ахыб кечән чајларын саһилләриндә (Волгоград, Красnojарск, Томск, Печора, Игарка вә с.) јерләшдијинин сәбәбини изаһ едир.

Селлүлоз—кағыз сәнајесинин әсас мәркәзләри өлкәмизин Авропа һиссәсинин шимал-гәрбиндә вә Уралда јерләшир. Һәмчинин сәнаје мәркәзинин бир чох шәһәрләриндә, Белорусијада, Сахалиндә бу сәнајенин јени очаглары јарадылмышдыр. 1963-чү илдә өлкәмиздә ингилабдан әввәлкинә нисбәтән 10 дәфә чох кағыз истеһсал едилмишдир. Өлкәмиздә елм, маариф вә мәдәнијјәтин дурмадан инкишафы кағыз мәһсулуна олан тәләбаты даһа да артырыр. Мәһз буна көрә дә һазырда Котлас, Сыктывкар, Братск вә башга шәһәрләрдә нәһәнк селлүлоз-кағыз вә картон комбинатлары тикилир. Дәрс VII—VIII синифләрин чоғрафија атласынын 12—13-чү сәһифәләриндәки сәнаје хәритәсиндә одунчаг е’малы сәнаје мәркәзләринин тапылмасы үзрә практик ишлә гуртарыр.

III. ССРИ ЈҮНКҮЛ ВӘ ЈЕЈИНТИ СӘНАЈЕСИ

Биринчи дәрс— Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин үмуми характеристикасы. Тохучулуг сәнајеси.

Дәрсин мәзмуну: 1. Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин әһатә етдији саһәләр. 2. Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин кәнд тәсәррүфатындан асылы олмасы. 3. Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин ағыр сәнаје саһәләри илә әлагәси. 4. Тохучулуг сәнајеси, онун әсас саһәләри вә јерләшдирилмәси

Кечән дәрси (мешә сәнајеси) сорушдугдан сонра мүәллим јени дәрсин мөвзусуну синфә билдирәрәк истеһлак шејләри истеһсал едән јүнкүл вә јејинти сәнајесинин әсас саһәләрини (тохучулуг, көн-дәри, ајаггабы вә јејинти мәһсуллары истеһсалы) сајыр вә ајдынлашдырыр.

Јүнкүл вә јејинти сәнајеси әсас хаммалы кәнд тәсәррүфатындан (памбыг, јун, дәри вә с.), һабелә кимја сәнајесиндән (кимјәви лиф, бојаг вә с.) алыр. Машынгајырма сәнајеси бу саһәләри лазыми машын вә аваданлыгла тәчһиз едир. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси дә өз нөвбәсиндә ағыр сәнајејә мүхтәлиф мәһсуллар (техники парчалар, дәри, спирт, битки јағлары вә с.) верир. Бүтүн бунлардан сонра мүәллим тохучулуг сәнајеси һаггында мә’лумат вермәјә башлајыр. О, көстәрир ки, тохучулуг сәнајеси јүнкүл сәнајенин башлыча саһәсидир. Тохучулуг сәнајесинин әсас хаммалы памбыг, кәтан, кәнаф, кәндир, јун, ипәк, сүн’и вә синтетик лифләр вә саирдир. Тохучулуг сәнајесинин әһатә етдији мүәссисәләр ики група бөлүнүр:

1. Хаммалы илкин е’мал едән мүәссисәләр. Бураја әсасән памбыгтәмизләмә, кәтан е’мал едән, ипәксарыјан, јунјујан мүәссисәләр дахилдир. Бу чүр мүәссисәләр адәтән хаммал рајонларында јерләшир.
2. Һазыр истеһлак маллары бурахан мүәссисәләр. Бунлар бир гајда олараг әһалиси сых олан рајонларда вә бөјүк шәһәрләрдә јерләшир. Ингилабдан әввәл памбыг парча фабрикләри мәркәзи губернијаларда, мәсәлән, Москвада, Ивановода, Орехово-Зујевода, һабелә Петербургда вә Прибалтикада јерләширди. Русијанын памбыг истеһсал едән рајонларында (Орта Асија вә Загафгазијада) тохучулуг мүәссисәләри јох иди. Јалныз Совет һакимијјәти илләриндә Орта Асијада, Загафгазијада, һабелә Газахыстанда, Белорусијада, Украјнада, Гәрби Сибирдә јени тохучулуг фабрикләри ишә салынмышдыр.

Бундан сонра мүәллим ССРИ-дә памбыг, јун, кәтан вә ипәк парча тохунмасы илә мәшғул олан мүәссисәләрин јерләшдирилмәси принсипини өјрәдир, ән мүһүм тохучулуг рајонларыны (әсас мәркәзләри көстәрилмәклә) хәритә вә атлас үзрә чалышмаларла шакирдләрә мәнимсәдир.

Икинчи дәрс— Јејинти сәнајеси.

Бу мөвзу јејинти сәнајесинә дахил олан саһәләрин (чөрәкбиширмә, унүјүтмә, әт сәнајеси, шәкәр сәнајеси, макарон-вермишел, гәннады мәһсуллары, јағ-пендир истеһсалы, шәрабчылыг, чај сәнајеси, консерв сәнајеси, балыг сәнајеси вә башга саһәләрин, гејд едилиб ајдынлашдырылмасы илә башланыр. Сонра мүәллим јејинти сәнајесинин ајры-ајры саһәләринин јерләшмәсинин хаммалын хүсусијјәтиндән, һазыр мәһсулун характериндән, нәглијјат шәраитиндән вә с. асылы олдуғуну көстәрир. Мүәллим изаһ едир ки, шәкәр сәнајеси мүәссисәләри шәкәр чуғундуру әкилән јерләрдә, унүјүтмә сәнајеси вә ири әт комбинатлары ири мәркәзләрдә (истеһлак рајонларында) јерләшир. Дәрс балыгчылығын ири рајонларынын (Барентс дәнизи, Ағ дәниз, Узаг Шәрг дәнизләри) хәритәдә көстәрилмәси вә VII—VIII синифләрин чоғрафија атласынын 12—13-чү сәһифәсиндә јүнкүл вә јејинти сәнајесинә аид диаграмларын тәһлили илә гуртарыр.

Јејинти сәнајеси мөвзусунун шәрһиндә республикамызын јејинти сәнајеси мәһсулларындан вә онларын истеһсалынын јерләшмәсиндән, мәктәбин јерләшдији шәһәр вә ја рајон мәркәзиндә јејинти сәнајесинин һансы саһәләринин јерләшдијиндән сөзсөһбәт ачмаг, беләликлә дә верилән биликләри өлкәшүнаслыг характерли материалларла әлагәләндирмәк лазымдыр.

Үчүнчү дәрс— **Сәнаје чоғрафијасы үзрә верилмиш биликләрин тәкрары.**

Ағыр вә јүнкүл сәнаје үзрә кечилмиш мөвзуларын тәкрарына һәср едилән бу дәрс практики мәшғәлә шәклиндә гурулур. Белә ки, мүәллим әввәлчә кечилмиш мөвзулара аид ашағыдакы тәхмини суалларла синфә мүрачиәт едир:

1. Тәбии еһтијатлар дедикдә нәји баша дүшүрсүнүз?

2. Тәбии еһтијатларын халг тәсәррүфатында әһәмијјәти һаггында бир нечә мисал көстәрин.

3. Өлкәмизин ән ири даш көмүр, нефт, газ, дәмир филизи јатаглары хәритәдә көстәрин.

4. Азәрбајчан ССР-ин тәбии еһтијатлары һаггында нә билирсиниз?

5. Енеркетиканын халг тәсәррүфатында әһәмијјәтинә даир бир нечә мисал көстәрин.

6. ССРИ-нин мешә еһтијатлары вә торпаг фонду һаггында нә дејә биләрсиниз? вә с.

Алынмыш чаваблары үмумиләшдирдикдән сонра ишин истигамәти VII—VIII синифләрин чоғрафија атласынын 12—13-чү сәһифәләриндә верилмиш сәнаје хәритәсинин тәһлилинә јөнәлдилир. Мүәллимин рәһбәрлији илә бурада верилән диаграмлар, графикләр тәһлил едилир, хәритә үзәриндә мараглы чалышмалар апарылыр.

IV. ССРИ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ЧОҒРАФИЈАСЫ

Биринчи дәрс— **ССРИ кәнд тәсәррүфатынын үмуми характеристикасы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Қәнд тәсәррүфатынын әһәмијјәти. 2. ССРИ-нин кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаглары вә онларын чоғрафијасы. 3. Қәнд тәсәррүфатынын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасы.

Дәрсин әввәлиндә мүәллим кәнд тәсәррүфатынын әһәмијјәти (әһалини әрзаг мәһсуллары, јүнкүл вә јејинти сәнајесини исә хаммалла тә'мин етмәси), саһәләри (әкинчилик вә һејвандарлыг) вә бу саһәләрин бир-бири илә әлагәси һаггында мүсаһибә апарыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Совет Иттифагы кәнд тәсәррүфатында истифадә олунан торпаг саһәсинә көрә дүнјада биринчи јер тутур. Бу торпагларын тәгрибән 40 фаизи әкин јери, 9 фаизи бичәнәкләр, јарыја гәдәри өрүш вә отлаглар, 1 фаиздән азы исә үзүмлүкләр вә бағлардыр. Бундан сонра ССРИ хәритәләринин (тәбии зоналар, иглим вә физики) тутушдурулмасы вә мүсаһибә әсасында ССРИ-нин кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпагларынын ајры-ајры тәбии зоналарда јерләшмәси (әкинә јарарлы саһәләр, онларын мәһсулдарлығы, өрүш вә отлаглар, кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг саһәсинин артырылмасы имканлары) өјрәнилир.

Мүсаһибәнин сонунда мисалларла гејд едилир ки, Совет һакимијјәти дөврүндә өлкәмиздә бөјүк батаглыг саһәләр гурудулмуш (Мәркәз, Белорусија, Полесје, Қолхида), хејли сәһра вә јарымсәһра саһәјә су чыхарылмыш (Орта Асија, Газахыстан, Загафгазија вә Шимали Гафгаз), мүнбит торпаг саһәләри мешә вә коллуглардан тәмизләнмишдир. Лакин әкин саһәләри ән чох хам вә динчә гојулмуш торпагларын шумланмасы һесабына кенишләнмишдир. 1954-чү илдән 1963-чү иләдәк өлкәмизин шәрг рајонларында (ән чох Шимали Газахыстанда) 42 милјон һектар хам вә динчә гојулмуш торпаг саһәси шумланмышдыр. Хам торпагларын истифадәјә верилмәси тахыл јығымыны артырмышдыр. 1963-чү илдә ССРИ-нин 219 милјон һектар әкин саһәси олмушдур. Һалбуки 1913-чү илдә чар Русијасынын әкин саһәси 118 милјон һектар иди.

Јухарыдакы мә'луматлардан сонра мүәллим чар Русијасында кәнд тәсәррүфатынын керидә галмасы (әдаләтсиз торпаг бөлкүсү, торпағын хыш, ағач котан вә мала кими ибтидаи аләтләрлә бечәрилмәси, машын вә күбрәдән истифадә едилмәмәси, мәһсулдарлығын ашағы олмасы), Совет һакимијјәти дөврүндә бу керилијин арадан галдырылмасы үчүн көрүлән тәдбирләр (торпағын миллиләшдирилмәси, кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси, механикләшдирилмәси, кимјалашдырылмасы, електрикләшдирилмәси, агробиолокија елминин наилијјәтләринин кәнд тәсәррүфатында тәтбиги, гураглыгла мүбаризә) һаггында шакирдләрә изаһат верир.

Икинчи дәрс— **ССРИ-дә дәнли битки әкинләринин чоғрафијасы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Тахыл тәсәррүфатынын әһәмијјәти вә онун јерләшдирилмәсиндәки ирәлиләмәләр. 2. Пајызлыг вә јазлыг буғда әкинләри. ССРИ-дә буғда истеһсал едән әсас рајонлар. 3. Пајызлыг човдар әкини. 4. Дәнлик гарғыдалы јетишдирилән рајонлар.

Дәрсин әввәлиндә мүәллим ССРИ-нин тәбии шәраитини, торпаг вә иглим хәритәләринин тутушдурулмасы вә мүсаһибә јолу илә тахыл тәсәррүфатынын инкишафы нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирир. Тахыл тәсәррүфатынын әһәмијјәти ајдынлашдырылыр. Тахыл истеһсалы мәркәзинин ССРИ Авропа һиссәсинин чәнубундан Волгадан шәргә кечмәси, һазырда дөвләт тахыл тәдарүкүнүн јарыдан чохуну Урал, Сибир вә Газахыстанын вермәси факты шакирдләрин нәзәриндә габарыг сурәтдә чанландырылыр. Сонра мүәллим ајры-ајры дәнли битки әкинләринин јерләшмәсини дивар хәритәси, атласлар вә ашағыдакы мә'луматлар әсасында шәрһ едир.

ССРИ-дә истеһсал едилән тахыл мәһсулунун әсас һиссәсини буғда тәшкил едир. Буғда мүлајим-исти иглими олан гаратопраг саһәләрдә јахшы мәһсул верир. Буғда истеһсалына көрә ССРИ дүнјада биринчи јери тутур.

Шимали Газахыстанда, Гәрби Сибирдә, Чәнуби Уралда вә Волгабојунда ән јахшы чөрәк биширмәк үчүн јарајан јазлыг буғда әкилир. Шәрг рајонларына нисбәтән гышы јумшаг кечән Шимали Гафгазда вә Украјнада исә пајызлыг буғда сортлары даһа чох әкилир.

Өлкәмиздә өз әһәмијјәтинә көрә икинчи әрзаг тахыл биткиси олан пајызлыг човдардыр. О, торпаг вә иглим шәраитинә аз тәләбкардыр. Пајызлыг човдар буғда зонасындан шималда, гаратопраг олмајан вилајәтләрдә әкилир.

Гарғыдалы күлли мигдарда јашыл күтлә вә дән верир. Дәнлик гарғыдалы Украјнада, Шимали Гафгазда, Молдавијада, Күрчүстанда вә Азәрбајчанда әкилир. Өлкәмизин галан рајонларында гарғыдалы мал-гара јеми (јашыл күтлә вә силос һалында) үчүн әкилир.

Арпа әкинләри гыса мүддәтдә, 70—80 күндә јетишир; буна көрә дә о, чох јајылмышдыр. Арпа әкинләри шимал вә дағлыг рајонлар үчүн даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Беләликлә мүәллим бу дәрси Азәрбајчан ССР-дә тахыл әкинләринин чоғрафијасы һаггында јығчам мә'луматла битирир.

Үчүнчү дәрс— **ССРИ-дә техники битки әкинләринин чоғрафијасы.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Техники битки анлајышынын изаһы. 2. Шәкәр чуғундуру әкинләринин чоғрафијасы. 3. Күнәбахан әкинләринин чоғрафијасы. 4. Памбыг вә кәтан әкинләринин чоғрафијасы.

Дәрсин башланғычында мүәллим изаһ едир ки, мәһсулу сәнаје мүәссисәләриндә е'мал олунан кәнд тәсәррүфаты биткиләринә техники биткиләр дејилир. Техники биткиләр **шәкәрли** (шәкәр чуғундуру, шәкәр гамышы), **јағлы** (күнәбахан, соја, кәнәкәрчәк, хардал, јағлыг кәтан), **лифли** (памбыг, лифлик кәтан, чәтәнә, кәнаф, чут), **дәрман биткиләри** вә с. групларa бөлүнүр. Бу биткиләрин јетишдирилмәси чох әмәк тәләб едир. Чүнки онларын јетишдирилмәси һәлә дә кифајәт гәдәр механикләшдирилмәмишдир. Буна көрә дә техники битки әкинләринин јерләшмәсинә әлверишли торпаг вә иглим шəраити илə јанашы, кифајəт гəдəр јерли ишчи гүввəсинин вə е'маледиҹи мүəссисəлəрин јахын олмасы бөјүк тə'сир көстəрир. Мəсəлəн, шəкəр чуғундуру јетишдирмəк үчүн чохлу ишчи гүввəси илə јанашы, јахынлыгда шəкəр заводунун олмасы да ваҹиб шəртдир. Чүнки шəкəр чуғундурунун узаға дашынмасы игтисади ҹəһəтдəн сəрфəли дејилдир. ССРИ-дə јетишдирилəн əсас техники биткилəр шəкəр чуғундуру, күнəбахан, памбыг вə лифлик кəтандыр.

Шəкəр чуғундурунун јетишдирилмəси үчүн мешə-чөл зонасынын торпаг вə иглим шəраити олдугҹа əлверишлидир. Ҹəнуб рајонларында шəкəр чуғундуру јалныз суварылан торпагларда јахшы мəһсул верир. ССРИ-нин шəкəр чуғундуру əкинлəринин дөрддə үч һиссəси Украјнада вə Мəркəзи Гараторпаг зонасындадыр. Краснодар өлкəсиндə, Волгабојунда, Ҹəнуби Газахыстанда, Гырғызыстанда да шəкəр чуғундуру əкинлəри сүр'əтлə кенишлəндирилир.

Күнəбахан јағлыг битки олуб гураглыға давамлыдыр вə чох ишыг тəлəб едир. Бу битки шəкəр чуғундуру əкилəн зонадан ҹəнубда — Украјнада, Шимали Гафгазда, чөллүк Волгабојунда, һабелə Мəркəзи Гараторпаг зонасында вə Уралда əкилир.

Памбыг ССРИ-дə əсас лифли битки олуб Орта Асијанын, Ҹəнуби Газахыстанын вə Азəрбајҹан ССР-ин суварылан торпагларында əкилир. Памбыг əкинлəринин мəһсулдарлығына көрə ССРИ дүнјада биринҹи, памбыг мəһсулу јығымына көрə икинҹи јери тутур.

Лифлик кəтан гараторпаг олмајан вилајəтлəрин əсас техники биткисидир. Бу битки рүтубəтли, сəрин јај, узун күн севир, мүнбит килли торпагларда јахшы мəһсул верир. Кəтан ән чох Мəркəз, Шимали-Гəрб игтисади рајонларында, Белорусијада, һабелə Украјнада (Полесје), Волга—Вјатка рајонунда вə Прибалтикада əкилир. Дəрси мүəллим Азəрбајҹан ССР-дə памбыг əкинлəринин јерлəшмəсинин хəритə үзрə өјрəнилмəси илə тамамлајыр.

Дөрдүнҹү дəрс— **Һејвандарлығын ҹоғрафијасы.**

Дəрсин мəзмуну: 1. Һејвандарлығын əһəмијјəти вə онун инкишафы үчүн партија вə һөкумəт тəрəфиндəн көрүлəн тəдбирлəр. 2. ССРИ-дə һејвандарлығын əсас саһəлəринин ҹоғрафијасы. 3. ССРИ-дə кəнд тəсəррүфатынын зоналар үзрə ихтисаслашдырылмасы. 4. Азəрбајҹан ССР-дə кəнд тəсəррүфатынын ихтисаслашдырылмасы.

Дəрсин əввəлиндə мүəллим мүсаһибə јолу илə һејвандарлығын əһəмијјəти вə əсас саһəлəри, һејвандарлығын əкинчиликлə əлагəси мəсəлəлəрини шакирдлəрə ајдынлашдырыр. Бу заман шакирдлəрин нəзəринə чатдырылыр ки, һазырда ССРИ-дə һејвандарлыг бүтүн кəнд тəсəррүфаты мəһсулларынын (гијмəтҹə) демəк олар ки, јарысыны верир. Буна бахмајараг һејвандарлыг өлкəмизин əрзаг вə хаммал еһтијаҹларыны өдəмир. Сов.ИКП Програмы ијирми ил əрзиндə (1960—1980-ҹы иллəрдə) һејвандарлыг мəһсулларынын тəгрибəн 4 дəфə артырылмасыны нəзəрдə тутур. Сонра мүəллим хəритə вə атлас үзрə ССРИ-дə һејвандарлығын əсас саһəлəринин јерлəшдирилмəсини вə ихтисаслашдырылмасыны шакирдлəрə изаһ едир.

ССРИ-дə һејвандарлыг мəһсулларынын (гијмəтҹə) јарыдан чохуну (1963-ҹү илдə — 59 фаизини) гарамал верир. Шəһəрəтрафы зоналарда, ширəли јем отлары зəнкин олан јерлəрдə (Шимали Двина һөвзəсиндəки кениш субасар ҹəмəнликлəрдə, Гəрби Сибирин мешə-чөл зонасында, бичəнəк, һабелə өрүш вə отлагларла јахшы тə'мин олунмуш јерлəрдə) сүд, өлкəнин ҹəнубунда јерлəшəн исти вə гураг рајонлардакы гыш вə јај отлагларында əт, галан рајонларда исə гарышыг — сүд-əт вə ја əт-сүд үзрə ихтисаслашдырылмыш гарамал бəслəјəн тəсəррүфатлар вардыр.

Гојунчулуг өлкəмизин ҹəнубундакы гураг вə дағлыг рајонларда даһа чох инкишаф етмишдир. ССРИ-дə һејвандарлыгдан алынан кəлирин тəгрибəн алтыда бир һиссəси гојунчулуғун пајына дүшүр. Ставропол өлкəсиндə вə Шимали Гафгазын дикəр дағəтəји вə дүзəнлик рајонларында зəрифјунлу гојунчулуг, Орта Асија вə Гафгаз дағларында габајунлу гојунчулуг, Орта Асија сəһраларында гаракүл (дəри верəн) гојунчулуг инкишаф етмишдир.

ССРИ-дə һејвандарлыгдан алынан кəлирин тəгрибəн бешдə бир һиссəси донузчулуғун пајына дүшүр. Донузчулуг шəһəрəтрафы зоналарда, картоф вə чуғундур əкилəн рајонларда — Украјнада, Мəркəздə, Белорусија вə Кубанда инкишаф етмишдир. Донузчулуг кими гушчулуг да тəбии јемдəн (бичəнəк, отлаг) асылы дејилдир. Һазырда јумурта вə гуш əти истеһсалы истеһлак рајонларында гурулмуш ири гушчулуг фермаларында вə гуш фабриклəриндə мəркəзлəшдирилир.

Кəнд тəсəррүфатында ихтисаслашдырма һəр бир мүəссисə (колхоз, совхоз) вə рајон үчүн игтисади ҹəһəтдəн əн əлверишли битки вə һејван нөвлəринин мүəјјəнлəшдирилмəсиндəн ибарəтдир. Кəнд тəсəррүфатынын, хүсусəн əкинчилијин ихтисаслашдырылмасына тəбии шəраит бөјүк тə'сир көстəрир. Чөл зонасы үчүн əсас битки буғда, Орта Асија үчүн памбыг, гараторпаг олмајан вилајəтлəр үчүн лифлик кəтандыр. Ихтисаслашдырылмыш кəнд тəсəррүфаты зоналары бир гајда олараг гəрбдəн шəргə узаныр.

Лакин тəбии зоналарын сəрһəдди илə кəнд тəсəррүфаты зоналарынын сəрһəдди һеч дə ујғун кəлмир. Һəр бир тəбии зонанын дахилиндə адəтəн бир нечə кəнд тəсəррүфаты зонасы олур. Мəсəлəн, мешə-чөл зонасынын гəрбиндə шəкəр чуғундуру— тахыл, мəркəзиндə тахыл, картоф, шəрг рајонларында сүд һејвандарлығы — тахылчылыг үзрə ихтисаслашдырылмыш кəнд тəсəррүфаты зоналары вардыр.

Мүəллим дəрси Азəрбајҹан ССР кəнд тəсəррүфатынын ихтисаслашдырылмасынын игтисади хəритə үзрə өјрəнилмəси илə тамамлајыр.

V. ССРИ НƏГЛИЈЈАТЫНЫН ҸОҒРАФИЈАСЫ

Биринҹи дəрс— **Нəглијјатын умуми характеристикасы. Дəмирјол нəглијјаты.**

Дəрсин мəзмуну: 1. Нəглијјатын үмуми характеристикасы вə башлыҹа нөвлəри. 2. Дəмирјол нəглијјаты. Өлкəмизин Авропа вə Асија һиссəлəриндə дəмир јолларынын сыхлығы. 3. Дəмирјол нəглијјатынын инкишаф перспективлəри.

Нəглијјат ҹоғрафијасы үзрə илк дəрс јени билик верəн дəрс типиндə гурулур. Белə ки, мүəллим шакирдлəрин нəзəр-диггəтини өзүнə ҹəлб едəрəк халг тəсəррүфатынын əсас саһəлəриндəн бири олан нəглијјаты өјрəнмəјə башладыгларыны онлара хəбəр верир вə онун һансы мөвзулары вə јарыммөвзулары (ҹоғрафија програмындакы ардыҹыллыг үзрə) əһатə едəҹəјини јығҹам шəкилдə синфə е'лан едир. Бундан сонра нəглијјатын халг тəсəррүфатында əһəмијјəти вə онун нөвлəри үзрə шакирдлəрлə ҹанлы мүсаһибə апарыр. Мүсаһибəдə ашкар едилмиш билик вə мə'луматлары үмумилəшдирəрəк мүəллим гејд едир ки, өлкəмизин ајры-ајры вилајəтлəри, рајонлары арасында игтисади əлагəлəрин јаранмасында вə инкишафында нəглијјат һəлледиҹи əһəмијјəт кəсб едир. Нəглијјатын башлыҹа вəзифəси мүхтəлиф јүклəри, мəһсуллары вə сəрнишинлəри бир јердəн башга јерə дашымагдыр. Мүасир нəглијјат алты нөвдəн ибарəтдир: 1. Дəмирјол нəглијјаты. 2. Чај нəглијјаты. 3. Дəниз нəглијјаты. 4. Автомобил нəглијјаты. 5. Бору-кəмəр нəглијјаты. 6. Һава нəглијјаты.

Сонра мүəллим шакирдлəрин диггəтини башлыҹа олараг дəмирјол нəглијјаты үзəриндə ҹəмлəшдирир. Мүəллимин тəклифи илə шакирдлəр VII—VIII синиф атласынын 10—11-ҹи сəһифəлəриндə верилмиш хəритə (ССРИ-нин сијаси-инзибати хəритəси) үзрə шакирдлəрин мүстəгил ишини тəшкил едəрəк өлкəмизин Авропа вə Асија һиссəлəриндə, һабелə шимал вə шəрг рајонларында дəмирјол шəбəкəсинин нечə јерлəшдијини, бу сыхлығын вә ја сејрәклијин сәбәбләрини онларын өзләринин ајдынлашдырмасына чалышыр. Тәхминән 5—6 дәгигә вахт апаран белә бир чанлы вә ишкүзар чалышмалар мүәллимин өјрәдичи шәрһи илә әвәз едилир.

О, гејд едир ки, өлкәмиз чох бөјүк, нечә дејәрләр, учсуз-бучагсыз олдуғу үчүн бурада дәмирјол нәглијјатынын зәрурилији өзүнү даһа ајдын көстәрир. Дүнјанын ән узун дәмирјолу (Москва — Владивосток) бизим өлкәдәдир. Чар Русијасы заманы өлкәмиздә дәмирјол хәтләринин узунлуғу чәми 72 мин *км* олдуғу һалда, 1963-чү илдә онун узунлуғу 129 мин *км*-ә чатмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә чәкилән дәмир јолларынын чоху өлкәмизин Асија һиссәсинин, хүсусилә Орта Асија, Газахыстан вә Сибирин пајына дүшүр. Бунларын ичәрисиндә Түркүстан—Сибир (Семипалатинск—Алма-Ата) макистралы, Орта Сибир макистралы (Кустанај—Барнаул), һабелә Шимали Газахыстанда, Уралда чәкилмиш јени дәмирјол хәтләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Өлкәмиздә јени дәмирјол хәтләринин чәкилмәси халг тәсәррүфатынын инкишафы вә бунунла бирликдә јүк дөвријјәсинин артмасы илә әлагәдардыр. Өлкәмизин Гәрби Сибир, Газахыстан вә Орта Асија рајонларындан Мәркәзи рајонлара тахыл, әт, јун, кәрә јағ, памбыг, әлван метал, релс вә с. кәтирилир. Бүтүн бу мәсәләләри тәсәввүрдә даһа јахшы чанландырмаг үчүн мүәллим сөһбәтин бу јериндә шакирдләрин диггәтини Азәрбајчан ССР-ин дивар хәритәсинә чәлб едәрәк республикамызын әсас дәмир јоллары вә орада дашынан јүкләрин нөвләри һаггында мүсаһибә апарыр.

Дәрсин ахырында мүәллим дәмирјол хәтләринин електрикләшдирилмәсиндән данышараг көстәрир ки, електрикләшдирилмиш дәмирјол хәтләринин узунлуғуна көрә ССРИ дүнјада биринчи јер тутур. Һазырда Москва — Кујбышев — Чељабинск —Бајкал дәмирјолу, Москва—Тбилиси — Ленинакан, Москва — Горки — Свердловск дәмирјоллары, һабелә Азәрбајчанда Ағстафа — Кировабад саһәси вә Абшерондакы дәмирјол хәтләри тамамилә електрикләшдирилмишдир.

Икинчи дәрс— **Чај нәглијјаты.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Чај нәглијјаты дәмирјол нәглијјатындан нә илә фәргләнир? 2. ССРИ-нин чај шәбәкәси вә бунун нәглијјат әһәмијјәти. 3. ССРИ-дә чај нәглијјатынын јенидән гурулмасы вә башлыча кәмичилик каналлары.

Мүәллим дәрсә, дәмирјол нәглијјаты һаггында кечән мәшғәләдә вердији билији шакирдләрдән сорушуб гијмәтләндирмәклә башлајыр. Тәхминән 15—20 дәгигә давам едән бу мәрһәләдән сонра мүәллим чај нәглијјаты үзрә вериләчәк изаһатын планыны синфә е'лан едир. ССРИ-нин чај нәглијјаты һаггында вериләчәк билији даһа мөһкәм бинөврә үзәриндә гурмаг үчүн мүәллим VII синифдә кечилмиш «ССРИ-нин дахили сулары» мөвзусу үзрә верилмиш әввәлки билији шакирдләрин јадына салмаг мәгсәди илә ашағыдакы тапшырыгларла синфә мүрачиәт едир: 1. ССРИ-нин Шимал бузлу океана вә Сакит океана ахан чајларынын адыны дејин вә онлары хәритәдә көстәрин. 2. Хәзәр дәнизинә вә Гара дәнизә төкүлән ири чајлары хәритәдә көстәрин вә бунларын нәглијјат әһәмијјәтинә даир бир нечә мисал чәкин. 3. Ағ дәниз, Балтик, Москва, В. И. Ленин адына Волга—Дон кәмичилик каналларыны көстәрин.

Хәритә үзрә мүстәгил ишләмә нәтичәсиндә јада салынмыш бу чүр билик вә мә'луматлара истинад едәрәк, мүәллим јени материалы ашағыдакы ардычыллыгла шакирдләрә јығчам шәкилдә шәрһ едир.

Өлкәмизин јүк дөврийјәсиндә чај нәглијјаты чох мүһүм јер тутур. Лакин дәмирјол нәглијјатындан фәргли олараг, чајларда нәглијјат гыш ајларында дајаныр. Ағыр јүкләрин, мешә материалларынын вә хараб олмајан дикәр мәһсулларын дашынмасында чај јоллары мүһүм рол ојнајыр. Өлкәмизин чај нәглијјатында Волга вә онун голларында дашынан јүкләр даһа чох (тәхминән 55 фаиз) јер тутур. Бундан сонра мүәллим Москванын «беш дәниз лиманы олмасы» анлајышыны хәритә үзрә изаһ едиб ајдынлашдырыр вә бу маршрутлары көстәрир. Беләликлә, дәрс ССРИ чајларынын (Днепр—Неман, Печора—Вычегда—Кама) бирләшдирилмәси, Сибир вә Шимал чајларынын, һабелә Күр чајынын (Јевлахдан Хәзәрә гәдәр) нәглијјат әһәмијјәтинә даир конкрет мисалларын көстәрилмәси илә тамамланыр. Дәрсин мөһкәмләндирмә мәрһәләси практики иш шәклиндә гурулур. Шакирдләр Волга (Һәштәрхан, Горки, Рыбинск, Москва), Днепр (Кијев, Херсон), Нева (Ленинград), Шимали Двина (Арханкелск), Иртыш (Омск), Об (Новосибирск), Јенисеј (Краснојарск), Амур (Хабаровск) үзәриндәки ән бөјүк чај лиманларыны хәритәдә тапырлар.

Үчүнчү дәрс— **Дәниз нәглијјаты.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Дәниз нәглијјатынын хүсусијјәтләри. 2. Азов—Гара дәниз кәмичилији. Балтик дәнизи кәмичилији. 3. Хәзәр кәмичилији. 4. Сакит океан кәмичилији. 5. Шимал дәнизләриндәки кәмичилик.

Бу мөвзу практик мәшғәлә типли дәрс шәклиндә кечилир. Белә ки, мүәллим дәниз нәглијјатынын хүсусијјәтләрини (учуз вә бөјүк јүк көтүрмәсини) көстәрәндән сонра кичик (јәни дәнизин лиманлары[1] арасында) вә бөјүк (мүхтәлиф дәниз лиманлары арасында кәмичилик) **капотаж** анлајышыны да изаһ едир. О, ССРИ-нин харичи өлкәләрлә тичарәтиндә дәниз кәмичилијинин чох мүһүм јер тутдуғуну (харичи јүк дөвријјәсинин үчдә ики һиссәси дәниз нәглијјатынын пајына дүшүр) габарыг шәкилдә гејд едәрәк Хәзәр донанмасына мәнсуб олан кәмиләрин бу истигамәтдәки фәалијјәтиндән мисаллар көстәрир.

Јени дәрси мөһкәмләндирмәк мәрһәләсиндә исә мүәллим Азов—Гара дәниз, Балтик, Хәзәр, Узаг Шәрг, һабелә Шимал дәнизләриндә дашынан јүкләри шакирдләрин хәритә үзрә нәзәрдән кечирмәләринә, бурадакы лиман шәһәрләрини көстәрмәләринә наил олур.

Дөрдүнчү дәрс — **Бору-кәмәр нәглијјаты. Автомобил вә һава нәглијјаты.**

Дәрсин мәзмуну: 1. Бору-кәмәр нәглијјаты һаггында анлајыш. 2. Автомобил нәглијјатынын сүр'әтли инкишафы. 3. Һава нәглијјаты.

Бу дәрсдә мүәллим шакирдләрә бору-кәмәр нәглијјаты һаггында ашағыдакы мә'луматы вермәлидир: Нәглијјатын бу нөвү тамамилә јенидир. Бору-кәмәр нәглијјатындан нефт вә јанар газын дашынмасында истифадә едилир. Бору-кәмәр нәглијјаты нефт-газ чыхарылан рајонларла онларын ишләдилдији мәркәзләр арасында чәкилмишдир. Сонра мүәллим Азәрбајчанда автомобил вә һава нәглијјатынын инкишафындан чохлу нүмунәләр көстәрир.

☆

«ССРИ-нин гыса игтисади-чоғрафи ичмалы» үзрә дәрсләрин мәзмуну вә кедиши һаггындакы көстәриш вә мәсләһәтләримизи јекунлашдыраraг гејд етмәк истәрдик ки, бүтүн бунлара битмиш вә тамамланмыш бир шеј кими дејил, әксинә, конкрет шәраитдә мүәллимин шәхси јарадычылығы вә усталығы илә зәнкинләшә билән методик көстәриш кими бахмаг лазымдыр. Бу о демәкдир ки, һәмин бәһс үзрә олан дәрсләри өлкәшүнаслыг материаллары илә даһа сых әлагәләндирмәк, хәритә вә атласда шакирдләрин мүстәгил ишини даһа да кенишләндирмәк, кечилән мөвзулары күндәлик гәзет, радио вә телевизијада верилән мүвафиг материалларла үзви сурәтдә әлагәләндирмәк, бир сөзлә, дәрси мүасир руһда шәрһ етмәк мәсәләси һәр бир мүәллими чидди дүшүндүрмәлидир.

---

[1] Бир дөвләтә мәхсус олан.